

બુદ્ધિપ્રકાશ

: સંપાદકો :

યશવન્ત શુક્લ

મધુસૂદન પારેખ

પુસ્તક ૧૧૬ શ્રું]

ભુવન ૧૯૧૬

[અંક ૭ મા

આત્મગૌરવ

પારકા લોકોએ આપેલા દાન પર જીવવા કરતાં આપણી ધરતી આપણને જે કંઈ આપે, તેના પર જીવી નીકળવાની આપણી તાકાત અને હિંમત હોય. તેમ ન કરીએ, તો સ્વતંત્ર મુલક તરીકેની આપણી હસ્તીને આપણે લાયક ન રહીએ. પરદેશી વિચારસરણીઓનું પણ આવું જ છે. હું જેટલા પ્રમાણમાં એવી વિચારસરણીઓને પચાવી શકું અને હિંદની ભૂમિને અનુકૂળ કરી શકું, તેટલા પ્રમાણમાં તેમનો સ્વીકાર કરું. પણ તેમનાથી અંભઈ જઈ તેમાં આંધળા થઈ જંપલાવવાનું મારાથી નહિ બને.

- ગાંધીજી

બુદ્ધિપ્રકાશ

વર્ષ ૧૧૬ સુ.]

જુલાઈ : ૧૯૬૯

[અંક ૭ મો]

અનુક્રમણિકા

પ્રાસંગિક નોંધ

વ્યાકરણ વિચારગોષ્ઠિની ફલશ્રુતિ	મથુરાદાસ પારેખ	૨૪૧
બિહારમાં રાજકીય અસ્થિતતા	હસમુખ પંડ્યા	૨૪૧
બંદરોના પુરાવશેષો	યતીન્દ્ર ઈ. દીક્ષિત	૨૪૨
‘ફિલસૂફી’ (શ્રી ચીતુભાઈ પટવા)ની વિદાય મધુસૂદન પારેખ		૨૪૩
થોડાંક હાઈકુ	ઉશનસુ	૨૪૪
જલ વરસે અવિરામ (કાવ્ય)	શાયર	૨૪૪
ડાઉન ટ્રેન	મૂળ લેખક : સલિલ સેન સંક્ષેપ-અનુ. : રજનીકાન્ત રાવળ	૨૪૫
પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં ધર્મશાસ્ત્ર	ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા	૨૫૮
ગાંધી-બાપુને ! (કાવ્ય)	ઈશ્વરચન્દ્ર ભટ્ટ	૨૬૭
ગાંધીજીની આત્મકથા : થોડી પાઠ્યચર્ચા	નગીનદાસ પારેખ	૨૬૮
રમણભાઈની તત્ત્વમીમાંસા	જયેન્દ્રકુમાર યાજ્ઞિક	૨૭૦
ચર્ચાપત્ર — ‘વિગત’	ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા	૨૭૨
મહાત્મા ગાંધીજીની ગુજરાતી સાહિત્ય પર અસર	ચન્દ્રકાન્ત મહેતા	૨૭૩
ચર્ચાપત્ર	ગંભીરસિંહ ગોહિલ	૨૭૫
દેશ અને દુનિયા	દેવવ્રત પાઠક	૨૭૬
પુસ્તક પરિચય	કે. કા. શાસ્ત્રી; મધુસૂદન પારેખ	૨૭૮
આત્મઐશ્વર્ય	ગાંધીજી	પૃષ્ઠા ઉપર

સૂચના

- આ માસિકનો અંક ૬૨ અંગ્રેજી માસની ૨૧મી તારીખે બહાર પડે છે.
- પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખો, નોંધો અને અભિપ્રાયો માટેની જવાબદારી તે તે લેખકની રહેશે.
- માસિકની રવાનગી, વ્યવસ્થા, લવાજમ તેમ જ જાહેરખપ્પર અંગે પત્રવ્યવહારનું સરનામું : ગુજરાત વિદ્યાસભા, C/ શ્રી. હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, ર. છો. માર્ગ, અમદાવાદ-૯
- લેખ અંગે સંપાદકો સાથે પત્રવ્યવહારનું સરનામું : શ્રી. હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, ર. છો. માર્ગ, અમદાવાદ-૯
- લવાજમના ૬૨ વાર્ષિક લવાજમ : આઠ રૂપિયા વિદ્યાર્થીઓ માટે વાર્ષિક લવાજમ : પાંચ રૂપિયા છૂટક નકલ ૭૫ પૈસા
- જાહેરખપ્પરના ૬૨ પાછલું પૂઠું ૧૨૦ રૂપિયા અંદરનું પૂઠું ૯૦ રૂપિયા આખું પાનું ૬૦ રૂપિયા અરધું પાનું ૪૦ રૂપિયા પા પાનું ૨૫ રૂપિયા

प्रासंगिक नांघ

व्याकरणीय विचारगोष्ठीनी इक्षुति

ता. ६, ७ અને ૮ જુલાઈ, ૧૯૬૬ના ત્રણ દિવસોએ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વલ્લભવિદ્યાનગર ખાતે વ્યાકરણ વિષયક વિચારગોષ્ઠી યોજવામાં આવી હતી. તેમાં પહેલે દિવસે વ્યાકરણના વિવિધ પ્રકારોને વિચાર કરી શિષ્ટમાન્ય ગુજરાતી ભાષાનું પ્રત્યક્ષ પ્રયોગનિષ્ઠ સંદર્ભ વ્યાકરણ રચવું જોઈએ એવો નિર્ણય લેવાયો હતો. અત્યારે લખાયેલાં વ્યાકરણોની પદ્ધતિની સામાન્ય ચર્ચાને અતે એવું નક્કી થયું હતું કે પરંપરાગત વ્યાકરણોમાં જે કેટલીક અસંગતતાઓ જોવામાં આવે છે તે નિવારવાનો અને જે કેટલીક બાબતો નોંધાયા વગરની રહી છે તે બધી નોંધીને તેની વ્યવસ્થા દર્શાવવાનો આ નવા વ્યાકરણમાં પ્રત્યન કરવો. પરિભાષાની બાબતમાં એવો અભિપ્રાય થયો હતો કે શાસ્ત્રને વફાદાર રહેવા પ્રાચીન પરિભાષામાં જ્યાં જ્યાં અનિર્વાચ્ય લાગે ત્યાં ત્યાં ફેરફાર કરવો અને જ્યાં જરૂર લાગે ત્યાં નવી પરિભાષા યોજી લેવી. વિચારગોષ્ઠી માટે તૈયાર કરવામાં આવેલા વિગતવાર કાર્યક્રમમાં દર્શાવેલા વ્યાકરણના બંધા મુદ્દાઓની અને તેને લગતી બીજી બાબતોની પણ મુક્તમતે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી અને વ્યાકરણવ્યવસ્થામાં જે જે પ્રશ્નોનો સામનો કરવાનો આવે એમ છે તે બંધાનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. પરિણામે અનેક મુદ્દાઓના સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા થવા પામી હતી અને નવા રચનારા વ્યાકરણમાં એ ચર્ચાને અનુલક્ષીને નિરૂપણ કરવામાં આવે એવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી.

મથુરાદાસ પારેખ

બિહારમાં રાજકીય અસ્થિરતા

પહેલી જુલાઈના રાજ બિહારમાં શ્રી ભોલા પાસવાન શાસ્ત્રીના પ્રધાનમંડળને પોતાના ટેકા નથી એવી જનસંઘ પક્ષની જાહેરાત પછી તરત જ મુખ્ય પ્રધાને પોતે બહુમતી ગુમાવી છે એવી જાહેરાત વિધાનસભામાં કરીને પોતાની સરકારનું રાજનામું રાજ્યપાલને સુપરત કયું છે. આ રીતે સંયુક્ત મોરચા દ્વારા શ્રી શાસ્ત્રીની સરકાર

માત્ર દસ જ દિવસ સત્તા પર રહી શકી. આ પહેલાં કેંગ્રેસના નેતૃત્વ નીચેની મિશ્ર સરકાર સત્તા પર હતી. હરિહરસિંહના મુખ્ય પ્રધાનપદે નીચે તે ૧૧૪ દિવસ સુધી સત્તા પર રહી. આ સરકારનું પતન ૨૦ જૂનના રોજ બજેટ પરની ચર્ચા દરમ્યાન શોષિતદળના હાથે સભ્યોએ તથા ગ્રામપંડ પક્ષના બે સભ્યોએ બજેટ પર મતદાન થતાં સરકારની વિરુદ્ધમાં મતદાન કરીને તેનું પતન કરાવ્યું. આ પ્રમાણે રાજકીય તકવાદીઓના કારણે બિહારમાં માત્ર બાર દિવસમાં બે સરકારોનું પતન થયું છે તે ખૂબ જ ચિંતાજનક છે.

ચોથી સામાન્ય ચૂંટણી પછી પક્ષપટ્ટાના રાજકારણનો જે પ્રભાવ શરૂ થયો છે તેને અનુલક્ષીને બિહારનો વિચાર કરીએ તો ૧૯૬૭ની સામાન્ય ચૂંટણીએ પછી ત્યાં છ વખત સરકારો રચવામાં આવી, જેમાં માત્ર મહામાયાપ્રસાદસિંહાના મુખ્ય પ્રધાનપદે રચાયેલી મિશ્ર સરકાર દસ મહિના સુધી સ્થિરતાપૂર્વક શાસન કરી શકી, બાકીની સરકારોનું આયુષ્ય ૪ દિવસથી ૧૧૪ દિવસ સુધીનું રહ્યું છે.

બિહારમાં સામાન્ય ચૂંટણી પછી રાજકીય અસ્થિરતા-એ વેગ પકડતાં ૧૯૬૯માં અર્ધ-સત્ર ચૂંટણીએ યોજવામાં આવી પરંતુ તેનું ધાયું પરિણામ આવી શક્યું નથી.

શ્રી શાસ્ત્રીની સરકારે રાજ્યનામું આપતાં રાજ્યપાલ શ્રી કાનુન્ગોએ પરિસ્થિતિનો ક્યાસ કાઢ્યા પછી સરકારને રાષ્ટ્રપ્રમુખના શાસનની ભલામણ કરી, જેને અનુલક્ષીને ૪ થી જુલાઈના રાજ કાર્યકારી રાષ્ટ્રપ્રમુખ શ્રી વી. વી. ગિરીએ બંધારણની કલમ ૩૬૫ મુજબ બિહારમાં રાષ્ટ્રપતિના શાસનની જાહેરાત કરી છે. આમ, માત્ર ત્રણ વર્ષના ગાળામાં બિહારમાં બે વખત રાષ્ટ્રપતિનું શાસન દાખલ કરવામાં આવ્યું તે ઉપરથી ત્યાં પ્રવર્તતી રાજકીય અસ્થિરતાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. નેધ લેવા જેવી બાબત એ છે કે સંજોગોવશાત્ અને વખત શ્રી શાસ્ત્રી મુખ્ય પ્રધાનપદે હતા ત્યારે જ રાષ્ટ્રપતિનું શાસન દાખલ કરવામાં આવ્યું છે.

આ વખતે માત્ર બે મહિના માટે જ રાષ્ટ્રપતિનું શાસન દાખલ કરાયું છે અને વિધાનસભાનું વિસર્જન

કરવામાં આવ્યું નથી. તે ઉપરથી એવી ધારણા બંધાય છે કે રાજ્યપાલશ્રીના મંત્રોચ મુજબ આ ગાળા દરમ્યાન બિહારના રાજકારણીઓ સ્થિર સરકાર રચના બેટકી સફળુક્ષિ કૅળવશે, પરંતુ આ આશા ઠગારી નીવડે તેા નવાઈ નહીં, કારણ કે કોઈપણ પક્ષની સંપૂર્ણ બહુમતી ન હોય ત્યારે મિત્ર સરકારો રચવાના પ્રયત્નો થાય છે. આવા પ્રસંગે માત્ર સત્તા મેળવવા જ પ્રયત્નો સરકારમાં જોડાય છે. અને આવા હેતુ માટે રચાયેલી સરકારોનું જીવન ક્ષણિક હોય છે. તેનું દર્શાવે ચોથા પ્રલસત્તાક સુધીનું ક્રંસ આપણને પૂરું પાડે છે.

અત્યારે ફરીથી કોંગ્રેસ પક્ષે ચોતાની બહુમતીનેા દાવો રજૂ કર્યો છે, પરંતુ તે પર વિશ્વાસ મૂકી શકાય તેમ નથી. પરિણામે એવું જણાય છે કે રાષ્ટ્રપતિનું શાસન કદાચ છ મહિના અને તેથી આગળ વધીને પાંચમી સામાન્ય ચૂંટણી સુધી લંબાવાય. કારણ કે ફરીથી સામાન્ય ચૂંટણીનો અર્થ પ્રમુખને પરવડે તેમ નથી. આમ, રાજકારણીઓનાં સ્વાર્થી હિતોના કારણે ધણાં ભારતીય એકમ રાજ્યોમાં રાજકીય અસ્થિરતા જન્મી છે. તેથી મોટામાં મોટું નુકસાન દેશને છે, કેમકે સરકારના આવા ઝડપી પતનના કારણે સંસદીય સરકારમાંથી અને છેવટે લોકશાહીમાંથી પ્રભુત્વ વિશ્વાસ ઊડી જાય તેવી પરિસ્થિતિનું તેઓ નિર્માણ કરી રહ્યા છે.

હસમુખ પંડ્યા

બંદરોના પુરાવશેષો

બંગાળના અખાતમાં પલ્લર નદી જ્યાં મળે છે ત્યાં, મદ્રાસના સમુદ્રકિનારાથી પચાસ માઇલના અંતરે વસવ-સમુદ્રમ્ નામનું નાનું ગામ આવેલું છે. આ સ્થળે આંતર-રાષ્ટ્રીય વેપારમાં ઘણું જ મહત્વનેા ભાગ ભજવ્યો હતો તેના, ઘણી સદીઓ પહેલાંના બંદરનો અવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે. આ શોધથી પલ્લવોનાં પ્રાચીન બંદરોનો પ્રશ્ન હલ થઈ જાય છે. આ શોધ અસ્મત્ત જ થઈ. આ સ્થળની જમીનના માલિકે શેલ્-લિમ્ (Shell-lime)ની શોધમાં, સમુદ્રથી બે ફર્ટાજ દૂર આવેલા સહેજ ઊંચા ભાગને સમતલ કરવા બિહકામ કર્યું. જમીન ખોદતાં તેને માટીની ડીરીઓ વગેરે હાથ લાગ્યું. આ સમાચાર તહસીલદારને જણાવવામાં આવ્યા અને તેણે 'સ્ટેટ આર્કિયોલોજિકલ ડિપાર્ટમેન્ટ'ને તે સમાચાર આપ્યા.

આ સ્થળેથી એમ્ફોરા (Amphorae = દારના કુંબ) કે બે હાથાવાળાં પાત્રો અને બીજા કેટલીક વસ્તુઓ મળી આવી. આ ગામ પલ્લર નદીને ઉત્તર કિનારે આવેલા ઐતિહાસિક વયલુર (Vayalur) નજીક

આવેલું હોવાથી, પલ્લવોનું પ્રાચીન બંદર આજ હશે તે મતને વધારે સમર્થન મળ્યું.

કાવેરી નદીના મુખ આગળ આવેલું, ચોલ સમયનું એક બંદર 'કાવેરીપૂરપટ્ટીનમ્' (Kaveripoompa-ttinam) 'સેન્ટ્રલ આર્કિયોલોજિકલ સર્વે' દ્વારા ખોદી કાઢવામાં આવ્યું હતું. આ બંદરનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન હિંદના સાહિત્યે અને તે સમયે હિંદની મુલાકાતે આવેલા શિષ્ટ ભૂગોળવેત્તાઓએ કર્યો છે. થમ્બરબરોઈ (Thambarabaroi) નદીના મુખ આગળ આવેલા પાંડવોના પ્રાચીન બંદરના અવશેષો 'તામિલનાડુ ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ આર્કિયોલોજી'ને પ્રાપ્ત થયા હતા. રાજધાની કાંચીપુરમથી વેગવરી (પલ્લર નદીની શાખા)ને કિનારે કિનારે વહાણો વહન કરતાં પલ્લર નદીના મુખમાંથી પરાર થઈ દુધિયાલ્લરની સફર કરતાં એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. ઈ. સ. ૬૪૦માં પ્રસિદ્ધ ચીની મુસાફર હ્યુએન શાંગે કાંચીપુરમની મુલાકાત લીધી તે સમયે તેણે આ બંદરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આ શોધનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધણું છે, કારણ કે પ્રથમવાર જ થોન્ડમન્ડલમ્ (Thondamandalam)માં પલ્લર નદીના મુખમાં આવેલા આ બંદર વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. પુરાવાઓ દ્વારા જણાય છે કે સંગમ સાહિત્ય સમયના (ઈ. સ. પૂ. ૩ જ સદીથી ઈ. સ. ૨જ સદી) થોન્ડમન એલેન્થીરેયને (Thondaman Elanthiraiyan) આ સમયે રાજ્ય કર્યું હતું. તામિલ-ભાષાનું એક વર્ણનાત્મક કાવ્ય પેરુમ્બનત્રુપદઈમાં (Perumbanatrupadi), એલેન્થીરેયનના રાજ્યઅમલ દરમ્યાન, નિર્પેયર (Nirpeyar) ગામ નજીક એક બંદરનો ઉલ્લેખ છે. આ બંદર તે મામલ્લપુરમ્ (Mamalla-puram) -આધુનિક મહાબલિપુરમ્-ને સત પેગોડાથી પ્રકિર્ણિત પાર્યું છે, તે જ છે એમ નક્કી થયું છે.

અર્યન્કુપ્પમ્ (Aryankuppam) નદીના મુખ પાસે પોન્ડીચેરી નજીક અરીકમેદુ (Arikkamedu)માંથી આવી જતી વસ્તુઓ મળી આવી છે. તેમાં એમ્ફોરા (amphorae) અને અરેટાઇટ-વેર (Arretine-ware) ને ઈ. સ. પૂ. ૧લી સદી સુધીમાં બૃમધ્ય સમુદ્રમાં લોકપ્રિય હતું તે મળી આવ્યાં છે. કેટલીક માટીની ડીકરીઓ (Potsherds) શેમન મૃતભાણડના ચિત્રોવાળી છે.

વસવસમુદ્રમૂની સૌથી મહત્વની શોધ એ એમ્ફોરાની છે, જેની ઊંચાઈ ૧૮ છે અને તે સારી હાલતમાં મળી આવ્યું છે. ઈ. સ. ની બીજી સદી કે ત્યારપછીનું ભાગે છે. ઘણા વિસ્તારોમાં વિસ્તરેલી પડેલી મોટા કદની

ઈંટા પણ ભેગી કરવામાં આવી છે. આ ઈંટા ૧૫" લાંબી, ૧૦" પહોળી અને ૩" ઊંચાઈવાળી છે, અને તે કારો-મંડલ સમુદ્રના કિનારાની દક્ષિણ તરફ આવેલા પુમ્પુહર (Pumpubar)માં મળી આવેલી ઈંટા જેવી છે. ગટર-કામ માટેની પકવેલી માટીની નળીઓ, ભિક્ષાપાત્રો (Bowls), તાસકો અને હાડકાના કકરા પણ મળ્યા છે.

અરીકભેદુના જેવા જ અરેટાઇન-વેરના અવશેષો આબુબાજુના વિસ્તારમાંથી વેરાયેલા મળી આવ્યા છે. શામનાં આ અરેટાઇન-વેર એ 'ટેરા સીગિલેટા' (terra sigillata = મુદ્રાંકિત મૃતભાણું=Stamped pottery)ની વર્ગનાં છે. 'ટેરા સીગિલેટા'નું મૂળ ભૂમધ્યસમુદ્રમાં બ્રિટિશ સમુદ્રની આસપાસના વિસ્તારમાં રહેલું છે. આ મૃતભાણુંના સમય ઈ. સ. પૂ.ની પહેલી સદી છે. આ સાથે એક વલયાકાર કુંબો (Ring Well) પણ પ્રાપ્ત થયો છે. તે સાબિત કરે છે કે આ સ્થળે વસવાટ હતો.

આ બધા પુરાવાઓ ઉપરથી નક્કી શકે છે કે મહાબલિપુરમાં એક અલગ બંદર હતું અને તેનો ઉલ્લેખ સાહિત્યમાં મળી આવે છે. ઈ. સ. ની ૮ મી સદીમાં થઈ ગયેલા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના અનેક સંતોમાંના એક સૌથી મહાન સંત થીરુમંગેલ્વરે મામલ્લપુરમનો ઉલ્લેખ એક વેપારથી ધીકતા બંદર તરીકે કર્યો છે, ત્યથી વહાણો કિંમતી ઊવેરાત, અશ્વો, હાથીઓ વ. ઇત્યાદિ હતા.

પલ્લવના વિસ્તારમાં શૈવ સંપ્રદાયની પણ સારી અસર હતી. વયલુરના શિવમંદિરમાંના અભિલેખો, જે પદ્મવ રાજ રાજસિંહના સમયના છે (ઈ. સ. ૭૦૦-૭૨૮) તેમાં પચાસ પદ્મવ રાજઓની યાદી આપવામાં આવી છે અને તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ રાજઓનું શાસન કાંચીથી દૂર દૂર આવેલા લક્ષદ્વીવ (લક્ષદ્વીપ)ના ટાપુઓ સુધી પ્રવૃત્ત હતું.

પદ્મવો શૈવધર્મી હતા. તે ઉપરાંત શિવધર્મનો સંદેશ દૂર પૂર્વ સુધી તેમના દ્વારા પ્રસર્યો હતો. આ અસરનો વિસ્તાર અહીં અને બીજાં દેશોમાં આ સદીઓમાં થયો હતો, તેનો અભ્યાસ કરવો એ ધણી અગત્યની ખાબત છે.

યતીન્દ્ર ઇ. દીક્ષિત

‘ફિલસૂફ’ (શ્રી ચીનુભાઈ પટવા)ની વિદાય

‘પાન સોપારી’ની હળવી ચટાકેદાર કાલમ દ્વારા ગુજરાતમાં અત્યંત લાડીલા બની ચૂકેલા ‘ફિલસૂફ’ (શ્રી ચીનુભાઈ પટવા)નું અકાળ અવસાન કદંબું બમ તેમ નથી. હૃદયશૈગના હુમલા અને બીજાં ઔપરેશનોમાંથી અગાઉ પાર ઊતરી ચૂકેલા એમને મૃત્યુની પહેચાન તો થઈ ચૂકી હતી. એક જ કીડની પર એમની જિંદગી

નભતી હતી તે પણ નિશ્ચય બની ગઈ. હૃદયશૈગની ઉપાધિ તો ખરી જ છતાં જીવનના અંત-સુધી હસતે મુખે એ બેફસ કરતા રહ્યા અને હસતાં હસતાં જ મૃત્યુ સાથે એમણે હાથ મિલાવી લેવા.

ગુજરાતનો એક વિશાળ વર્ગ તેમની લખાવટ પાછળ ઘેરો હતો. ‘ગોરખ અને મચ્છેન્દ્ર’ની શ્રેણિ જ્યારે વર્તમાન પત્રમાં પ્રગટ થતી હતી ત્યારે રાજકારણના રસિયા વાચકોને તે વાંચવાનું વ્યસન પડી ગયેલું અને સત્તાધીશ રાજકારણીઓમાં હલચલ મચી રહેતી. એમની કટાક્ષકલા કેટલીકવાર અંગત આક્રમણ કરનારી બનતી. પરંતુ બહુધા એમની સ્વસ્થ સ્વચ્છ અને તેજસ્વી કટાક્ષધારા ઊંચામાં ઊંચી કક્ષાની વ્યક્તિથી માંડીને સામાન્ય જનને પણ અનેરી ચમકનો અનુભવ કરાવતી, એમણે પ્રયોજેલા ‘માનાપ્ર’ ‘પાંચમા આઠમા’ વગેરે શબ્દપ્રયોગો ગુજરાતની પ્રજાના ચિત્તમાં કાયમના સંધરાઈ ચૂકેલા છે.

ફિલસૂફ સ્વભાવે જ ટીખળી, હસમુખા અને રંગીન મનોવૃત્તિવાળા એટલે એમનું મિત્રમંડળ પણ વિશાળ હતું. ગાંધીજીનાં સત્યાગ્રહની હિલચાલમાં પણ તેમણે સક્રિય ભાગ લીધેલો અને જેલ ભોગવેલી. એમના જીવનમાં અનેાખો તરવરાટ હતો.

શ્રી ફિલસૂફે ત્રણેક દસકા સુધી ‘પાનસોપારી’ પીરસ્યાં અને એમાંથી જ એમનાં પુસ્તકો પણ પ્રગટયાં ‘ચાલો સન્નેડે સુખી મરજે’ ‘અવળે ખૂલેથી’ વગેરે. ‘નવોદા’ દ્વારા તેમણે વાર્તાપ્રયોગ કર્યો; ‘શકુન્તલાનું ભૂત’ દ્વારા નાટ્યપ્રયોગ. એમનાં એાંકી હળવાં અને તખ્તા પર મોજથી લખેલી શકાય તેવાં છે—વારંવાર લખવાયાં પણ છે. શ્રી ફિલસૂફની લેખક તરીકેની વિશેષતા એ કે કચારેય એમની કલમ અશિષ્ટામાં સરી પડી નથી. હાસ્યરસનાં ભયસ્થાનોથી એમની કલમ દૂર જ રહી છે. એમનાં લખાણો મોટા ભાગે પ્રાસંગિક છતાં ‘પાનસોપારી’ તેમ જ ‘ચાલો સન્નેડે’ની શ્રેણિનાં પુસ્તકોમાં તેમણે રત્ન કરેલાં ગુલાબી સંસારચિત્રોનું મૂલ્ય સર્વકાલીન કહી શકાય તેવું છે.

ફિલસૂફની કટારસેપક તરીકેની નીડરતા, તેજસ્વિતા તેમની મધુર ભાવભરી વાણી, રમતિયાળ શૈલી, ઉદાર આતિથ્ય, મનમાં રમતું હોય તેવું સૌજન્ય, એમનો ગુલાબી સ્વભાવ-આ સર્વનું આતીતીવ સ્મરણ થાય છે. મૃત્યુએ તેમને બહુ વહેલા-માત્ર અઠ્ઠાવન વર્ષની વયે-ઉપાડી લીધાં. એમના આ અકાળ અવસાનથી ગુજરાતે એક ગુલાબી હાસ્યકાર ગુમાવ્યો છે અને વિશાળ વાચક વર્ગે એક આત્મીય જન ખોયો છે. મધુસૂદન પારેખ

थोडांक डाईकु / डशनस

१
श्रीभ

होणीलडके
आंय हवाने लागी
के श्रीभ शर...

*

लीमडा नीचे
छायाओनी परछुं
अभवा लागी.

२

कूडं

अधीलु-कूडे
पांभ प्रसारी बांधे
बांधनुं कूडं.

३

पतंगियां

भेक हिलोणे
वसंत रहेरो आंके
बिडता छंद.

४

सांज

श्रीभनी सांज
भोडी डाणीओ लीवी
पांभी-पांढडे!

*

तलाव-पाणे
संध्या-डाणीओ लयी
अर्या डोडीओ!

*

तरुनी टोचो
आंचोते झोडीआणे
रवरवती.

५

वैशाख

वैशाख सूर्य
परसेवाने टोपे-
-टोपे नीतरे.

६
डोंस

साभसाभा भे
वींआय आहु-डोंस-
डोंसभा आंधी.

७

कंप

शिशु-कविना
करमां कंभे पैला
अव्यक्त सर्गे.

८

झोडी

भेध-धनुते
पूख, कणु वै म्होंभां
ओ अेक झोडी...

९

नहेर

कई आनु आ
वणी न्वायुं ? कयां गै
काननछाया ?

१०

भीडे

अपत्य रकंधे :
अंगुल वांसे इरे,
संगीत भीडे.

११

विभासलु

तरस्यो क्यारो,
झोडीओ लर्यो-पाणी
पाळं ? ना पाळं ?

१२

शिशिर

भोडी डाणीओ
डिपर आंभी राते
आकाश अरे.

१३

वणगणुली

डाणथी डाणे
ताण्या न्णानां तारे
सुकव्यो सूर्य.

१४

भेधधनु

आंसुनी जीएये
सहसा स्मृति कोर्ध
स्वर्धनुं यूओ.

नल वरसे अविराम / शायर

नल वरसे अविराम
हे ७ रे राम, आतभराम !

धरती लींज, न्येभ लींनयां
लींन्यो ठामे ठाम

लडरो लींज, अधरो लींनयां
लींन्यो न आतभराम !

हे ७ रे राम ! आतभराम !
रही रही भोरा दूर दूरथी
मधरां भोले राम,

भौन लरायां वेणु गलीमां
भोले न आतभराम.

हे ७ रे राम ! आतभराम !
काल भेजवरो परव हिलोणे
सीम सकल सरियाभ,

मधुवननी आनंद सलामां
शुं थारी रे राम !

हे ७ रे राम ! आतभराम !

★

ડાઉન ટ્રેન

પાત્રપરિચય

સત્યભૂષણ : સ્ટેશન માસ્તર
ઘોષબાબુ : સ્ટેશન પાસેના ગામડાના એક ગૃહસ્થ
મથુરાપ્રસાદ : પોઈટમેન
વ્રજનાથ : વૈષ્ણવ સાધુ (લિક્ષુક)
નરેન પાલ : એક વેપારી
પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર
અપર્ણા : સ્ટેશન માસ્તરનાં પત્ની
ખોકો : સ્ટેશન માસ્તરનો પુત્ર

પ્રથમ દૃશ્ય

[એક નાનકડું રેલવે સ્ટેશન. રંગમંચ પર સ્ટેશન માસ્તરની ઓફિસનો અર્ધો ભાગ, વરંડા તથા 'લેટફોર્મ'નો થોડોક ભાગ દેખાય છે. 'લેટફોર્મ'ની પાછળ લોખંડના સળિયાની વાડ; વચમાં નાનકડો દરવાજો. દરવાજા નજીક કેરોસીનના દીવાવાળો ચાંબલો. દીવાના કાચ પર લાલ અક્ષરોમાં સ્ટેશનનું નામ લખ્યું છે—'પારુઈ'. ચાંબલાના ખીલા પર લટકતો રેલવેકંટ.

સ્ટેશન માસ્તરની ઓફિસમાં વચ્ચે મોટું, પુરાણું ટેબલ. બાજુમાં ટેલિગ્રાફનું મશીન. પાછળના ઘોડાઓ પર જૂની ફાઇલો તથા પરચૂરણ સામાન. ડાબી તરફ ટિકિટબારી, જમણી બાજુએ લોખંડની તિબેરી. ટેબલ પર મોટો લેમ્પ તથા લાલ-લીલા કાચવાળો ચોખંડો દીવો, લાલ-લીલી ઝંડી, ચાવીઓના ખૂડા, પાણીભરેલો ગ્લાસ વગેરે.]

(ટિકિટબારી આગળ એક મુસાફર માસ્તરને સાદ દે છે.)

મૂળ લેખક : સલિલ સેન
સંક્ષેપ તથા અનુવાદ : રજનીકાન્ત રાવલ

ઘોષબાબુ : ઓ માસ્તર, ઓ માસ્તર—સાહેબ...
સત્યભૂષણબાબુ...

સત્યભૂષણ : કોણ છે.. ઘોષદા.. ઓલો, શું કહો છો ?
(ટિકિટબારી આગળ બિભેલા ઘોષદા પાછલા બારણામાંથી અંદર આવે છે.)

ઘોષબાબુ : જ'કશન જવા માટેની ડાઉન ટ્રેન શું આજે લેઈટ છે ?

સત્ય : ના, લેઈટ તો નથી કેમ...

ઘોષ : તો મને એક જ'કશનની ટિકિટ આપો.

સત્ય : બિલા રહો. હમણાં આપું...

(સ્ટેશન માસ્તર પૈસા લઈ, ટિકિટ પંચ કરી આપે છે.)

ઘોષ : માસ્તર સાહેબ...તમને તકલીફ આપી.

સત્ય : તકલીફ શેની આમાં. ટિકિટ આપવા માટે તો હું અહીં બેઠો છું. મારે આમેય મારી પત્ની માટે ટિકિટ કાઢવાની જ હતી. તેને પણ જ'કશનની હોરિપટલમાં જવાનું છે...

ઘોષ : તમે પણ સત્યબાબુ રાજા હરિશ્ચંદ્રના અવતાર લાગો છો. રેલવે સ્ટાફના માણસોના કુટુંબીજન માટે ટિકિટ ખરીદવાની ? વાહ સાહેબ વાહ !

સત્ય : તે શું રેલવે મારા આપની મિલકત છે ? ટિકિટ તો ખરીદવી જોઈએ જ.

ઘોષ : વાત તો સાચી તમારી, પણ એક વાત કહું. તમારી પહેલાં જે માસ્તર હતા ને, એ તો રેલવેને પોતાના આપદાદાનો વારસો સમજતા હતા. ટિકિટ-મિકિટ ન લે એ તો સમજ્યા, પણ અહીંથી માલ ચડાવવા માટે, રવાના કરવા માટે સલામીમાં ખોળો ભરીને રૂપિયા વેપારીઓ પાસેથી લેતા. માલ રવાના કરવામાં એવો રોક

દેખાડતા જાણે મોટા ઉપકાર ન કરતા હોય!
અને એક તમે છો કે...કળિયુગના હરિશ્ચન્દ્ર!

સત્ય : ઘોષદા, ભાગ્યમાં હોય એટલું જ મળે,
હરામનું ધન સહેલાઈથી હજમ નથી થતું. મારા
ભાગ્યમાં દુઃખ અને દારિદ્ર્ય લખ્યાં છે—ભોગવે જ
છૂટકો. ભગવાન દુઃખ આપી માણસની પરીક્ષા
કરતો આવ્યો છે. સંતપુરુષો...મહાત્માઓએ
એમાં દુઃખ સહન કર્યાં છે। અરે એ...
મથુરાપ્રસાદ...મથુરા...ઘંટ વગાડ ઘંટ. ગાડી
આવવામાં બે જ મિનિટ આકી છે.

ઘોષદા : તે ભારતર આજુ, તમારાં પત્નીને એવી શી
બીમારી છે તે ઠેક જંકશનની હોસ્પિટલમાં જવું
પડે છે ?

સત્ય : ભાઈ, ડોક્ટર તો ટી. બી કહે છે. ઉધરસ
આવે છે. કોકવાર લોહી પણ પડે છે. તાવને
લીધે શરીર સાવ કમજોર થઈ ગયું છે મને
કોઈ 'રિલીવ' કરાવી છોડાવે એમ નથી. એટલે
મિચારીને એકલી જ મોકલવી પડશે. છોકરો—
ખોકો કલકત્તામાં શિવપુર એન્જિનિયરિંગ કોલેજ-
માં ભણે છે. એને તાર કર્યો છે. જોઈએ
આવે છે કે નહીં...

ઘોષદા : સત્યઆજુ, તમે ચિંતા ન કરો. હું જંકશન
જાઉં છું એટલે તમારાં શ્રીમતીને હોસ્પિટલ
સુધી મૂકી આવીશ.

સત્ય : હું તમે...મૂકી આવશે ઘોષદા ? તમારો
ધણો આભાર. મિચારી ઘણી અશક્ત થઈ ગઈ
છે. સાચવીને મૂકી આવજો.

(અંદરથી ટેલિગ્રાફની ઘંટડીનો અવાજ સંભ-
ળાય છે. સત્યજીવણુ રિસીવર ઉપાડી વાત કરે છે.
બાબુના ઝાંપામાંથી મથુરાપ્રસાદ ત્રણ કુત્તીઓ સાથે
એક 'ઇન્વેલિડ ચેર'માં ખેડેલાં ભારતરનાં પત્ની—
અપણાને ઉપાડી પ્લેટફોર્મના વરંડામાં લાવે છે.)

મથુરા : (અંદર જઈને) આજુ, માજીને લઈ
આવ્યો છું. પણ એ તો જંકશન જવાની ના
પાડે છે.

સત્ય : (ટેલિગ્રાફનું રિસીવર નીચે મૂકતાં) કેમ ના
પાડે છે ? શું થયું પાછું એને...વારુ તું જા. હું
એને સમજાવું છું. સાંભળ, ડાઉન ટ્રેનનો ઘંટ
વગાડ જલદી. લાઇન કલીઅર આપ...જા, જલદી.

[ભારતર મથુરાના હાથમાં લાઇન કલીઅરની
રિંગ આપે છે અને બગલમાં ફ્લેગ દબાવી,
વરંડામાં ખુરશીમાં ખેડેલી અપણા પાસે
આવે છે.]

સત્ય : કેમ અપણાં શું થયું ? મને કેમ ખોલાવ્યો.
અપણાં : મારે હોસ્પિટલમાં. નથી જવું.

સત્ય : કેમ ? વળી પાછું શું થઈ ગયું... ?
અપણાં : તમે આવી શકો એમ નથી, એવું સાંભળ્યું...
કોઈ છોડાવે એમ નથી ..

સત્ય : પણ મેં અધી વ્યવસ્થા કરી દીધી છે...આ
આપણા ઘોષદા તને ઠેક હોસ્પિટલ સુધી
મૂકી જશે.

અપણાં : તમારા વગર હું નથી જવાની...

સત્ય : તું નાહકુ જિંદ કરે છે...મારાથી આવી
શકાય એમ નથી. તારે હોસ્પિટલ જવું જ
જોઈએ. ડોક્ટર...

અપણાં : પણ હવે હું બચવાની નથી. નકામી છે
આ અધી દોડધામ.

સત્ય : ના...ના. અપણાં એવું અશુભ ન બોલ
અહીં ન મટે તો કલકત્તાના મોટા ડોક્ટરને
બતાવીશું...હિંમત રાખ.

અપણાં : મોટા ડોક્ટરોય હવે બચાવી શકે એમ
નથી. (જોરથી ઉધરસ ખાય છે.) નકામી
પૈસાનાં પાણી...

સત્ય : ના...ના અપણાં, તું હોસ્પિટલ જા. કોક
રિલીવ કરાવનાર આવશે કે તરત જ હું જંકશને
આવી પહોંચીશ. બેચાર દિવસની રજા પર
ઊતરી જઈશ...અપણાં તું બચી જઈશ. હું
તને જિવાડીશ .....

અપણાં : મને જિવાડવા માટે ઢગલો રૂપિયા જોઈશે.
ક્યાંથી લાવશે ? કારીવાસ કરતાં સાસુને
રૂપિયા મોકલવા પડે છે. કોલેજમાં ભણતા

ખોકાને રૂપિયા આપવા પડે છે. વિધવા નણુંદનો ભાર પણ તમારા ઉપર છે.....

સત્ય : રૂપિયા?...હું ગમે ત્યાંથી લાવીશ. મારી સાથેના બધા જ ચોરીઓ કરે છે...લાંચરુશવત લે છે...હું એકલો જ અત્યાર સુધી હરિશ્ચંદ્રનો અવતાર બની સવાસો રૂપરડી પગારમાં જીવન ચલાવતો આવ્યો છું. લાગે છે—સત્યવાદી બનવાનો આ જ માનો નથી, અપર્ણા! સન્માર્ગે ચાલનાર આ જ માનામાં દુઃખી થાય છે.

(ઘોષબાબુ આવે છે.)

ઘોષબાબુ : મહાશય, પેલી ટ્રેનડિસ્ટન્ટ સિગ્નલ પાસે દેખાય છે...

સત્ય : આવો, આવો ઘોષબાબુ...અપર્ણા, જો આ જેમની હું હમણાં વાત કરતો હતો એ સજ્જન છે. એ તને હોસ્પિટલ સુધી પહોંચાડશે. હોસ્પિટલના લગભગ બધાય ડોક્ટરોને એ ઓળખે છે. તારી સારી રીતે સારવાર કરવાની એ બલામણુ પણ કરશે. ઘોષણ, આ મારી પત્ની...

ઘોષ : હું ઓળખું છું...ઓળખું છું. નમસ્કાર ભાભી. તમારા સામાનમાં શું શું છે? (અપર્ણા જવાબમાં નમસ્કાર કરે છે.)

સત્ય : આ એક બેગ અને નાનકડો બિસ્તરો.

ઘોષ : અચ્છા...અચ્છા.

સત્ય : આ વીસ રૂપિયા લો...

[આવતી ગાડીનો અવાજ. થોડીકવારમાં ગાડી પ્લેટફોર્મ પર આવી ઊભી રહે છે. મથુરા-પ્રસાદ તથા એત્રણ કુલીઓ 'ધન્વેલિડ ચેર' લઈ આવી પહોંચે છે. ઘોષબાબુ અપર્ણાની પેટી તથા બિસ્તરો ઊંચકી ગાડીના ઉપ્પા તરફ ચાલવા માંડે છે.]

સત્ય : અપર્ણા, કંઈ પણ ચિંતા ન કરીશ, ઘોષબાબુ બધી વ્યવસ્થા કરી આપશે. હું આવતી કાલની રાત્રે ટ્રેનમાં જરૂર આવી પહોંચીશ.

અપર્ણા : જો તમે નહીં આવો તો હોસ્પિટલમાં નહીં રહું. મને ત્યાં એકલાં ગમતું નથી...

સત્ય : ના, ના. હું જરૂર આવીશ.

મથુરા : બાબુ...બાઈસાહેબને કહો આ પુરશીમાં ફરીથી બેસી જાય (અપર્ણા પુરશીમાં બેસે છે. મથુરા તથા કુલીઓ ઊંચકી ચાલવા માંડે છે. તેમની પાછળ પાછળ સત્યબાબુ જાય છે. વ્હીસલનો અવાજ સંભળાય છે તે ગાડી ચાલવા માંડે છે. સત્યબાબુ દૂર દૂર જતી ગાડી નિષ્પલક નેત્રો વડે જોઈ રહે છે.)

મથુરા : બાબુ, ઊભા ઊભા શા વિચાર કરો છો? શાની ચિંતા કરો છો?

સત્ય : (ચોકીને) હું? ચિંતા શાની? જોઈ છું—ગાડી ક્ષિતિજમાં વિલીન થાય છે.

મથુરા : ડાઉન ટ્રેન તો જતી રહી હવે અપટ્રેન આવશે ને?

સત્ય : આવશે—જરૂર આવશે. જા, જા લાઇન કલીઅર આપ. જો ટ્રેનનો ધુમાડો દેખાય છે.

[સત્યબાબુ ટેલિગ્રાફ મશીન પર જાય છે. ટેલિગ્રામ કરે છે. દરમિયાન ગાડી આવવાનો અવાજ સંભળાય છે. ગાડી થોડીવાર ઊભી રહે છે. વ્હીસલ વાગે છે. ગાડી ઊપડે છે. મથુરાપ્રસાદ સત્યબાબુની ઓફિસમાં આવે છે.]

મથુરા : બાબુ, આ ગાડીમાં ખોકાબાબુ આવ્યા નથી લાગતા. ખીજા એક પેસેન્જર આવ્યા છે. પેલા એકવાર આપને ઘેર રાત રોકાયા હતા—જમ્યા હતા...

સત્ય : કોણ એ? મને ઓળખાણ પડતી નથી. ચહેરો કેવો છે?

મથુરા : ચહેરો...લો એ જતે આવી પહોંચ્યા. (આગંતુક નરેન્દ્ર પાલ પ્રવેશ કરે છે)

નરેન્દ્ર : નમસ્કાર...નમસ્કાર માસ્તરબાબુ.

સત્ય : ઓહ...તમે નરેનબાબુ...નમસ્કાર... આવો આવો. કેમ મઝામાં ને?

નરેન : હાથ, આપની દયાથી મઝામાં છું. મને આપે બરાબર ઓળખી કાઢ્યો...હું ધણા વખત પહેલાં આપને ઘેર રાત રહ્યો હતો, જમ્યો પણ હતો. આ વખતે પણ આપને શરણે આવ્યો છું. ભારે મુશ્કેલીમાં મુકાયો છું.

સત્ય : શી મુશ્કેલી છે એવી ..

નરેન : પાસેના ગામડામાંથી શણ ખરીદવા આવ્યો છે. ખેડૂતોને અગાઉ નાણાં આપવા પડે છે તે આપ જણો છે. અત્યારે રાતે જોખમ લઈ ગામમાં જવાય એમ નથી. રસ્તો સારો નથી. આટલા બધા રૂપિયા લઈને જવાની મારામાં હિંમત નથી. આપની મદદ વિના...

સત્ય : મોટો વેપાર કરતા લાગો છો. કમાણી પણ સારી જ હશે. ધંધો એ ધંધો. અમારા જેવા નોકરિયાત હંમેશાં ભૂખે જ મરવાના.

નરેન : સત્યબાબુ, વેપાર એટલે લૂંટ—ચોરી.

સત્ય : કેવી રીતે? તમે શું કહો છો...

નરેન : આપણા દેશમાં આ અંગ્રેજો, પોર્ટુગીઝ વગેરે વેપારી બનીને આવ્યા. પછી કેવી લૂંટ ચલાવી? આજકાલનો વેપાર એટલે જૂઠાણું, ફરેખ, દગાખાજ, લાંચ-રુશવત .. બીજું બધું ધણું... તમારા જેવા સત્યવાદીનું કામ નહીં... મને માલ ચઢાવવામાં કંઈક ફાયદો કરી આપો તો થોડાક રૂપિયા...

સત્ય : (ધીમે ધીમે મુખમુદ્રા બદલાય છે. મોં પર ક્રોધનો લાવ છવાતો જાય છે.) શું મને થોડાક રૂપિયા? મને લાંચ આપી રેલવેના નૂર-ભાડાની ઝાંછી રકમનું વાઉચર આનાવું? રેલવેને છેતરું .. મારી જાતને છેતરું? મારી ફરજનું પાલન ન કરું... ચોરી કરું, લાંચ લઉં એવું તમે ઇચ્છો છો, નરેનબાબુ? જુઓ, અત્યારે મારે નાણાંની સખત બીડ છે... ખોડાની ફી આપવાની છે. મારી બીમાર પત્ની હોસ્પિટલમાં છે. તેની બરાબર સારવાર કરવા માટે મારે રૂપિયા જોઈએ છે. પરંતુ હું લાંચ કદી ન લઈ શકું. રેલવેનું નુકસાન કરી મારો સ્વાર્થ પૂરો ન કરી શકું. ભલે ગમે તે થાય, નરેનબાબુ .. મારાથી એ નહીં શકે. તમે જઈ શકે છો. ના, ના એવું ન થાય મારાથી.

[નરેન પાલ નમસ્કાર કરી વિદાય થાય છે. એટલામાં દૂરથી વ્રજનાથ વૈરાગી ભગ્ન ગાતો આવતો જણાય છે.]

વ્રજનાથ વૈરાગી :

ઓ મા જશોદા . મા જશોદા ક્યાં ?

હું ચારેકોર મા જશોદાને શોધું છું...

એમ કહી ત્રિભુવનના રામ કૃષ્ણની

આંખોમાંથી આંસુ વરસે છે...

મા જશોદા ક્યાં ...

[ગાતો ગાતો વચમાં ધીમેથી ગણગણતો

વ્રજનાથ 'લેટફોર્મ' પાર કરી સત્યબાબુની

ઓફિસમાં આવી પૂછે છે.]

વ્રજનાથ : અરે, બાબા હજુ સુધી તમે રોશને બેઠા છો ?

સત્ય : હા, થોડીક વારમાં જઈ છું...

વ્રજનાથ : લો ત્યારે હું જઈ... મા જશોદાનું ભગ્ન કરતો...

[ગાતો ગાતો જવા માંડે છે ત્યાં સત્યબાબુ

બૂમ પાડી બોલાવે છે.]

સત્ય : ઓ વ્રજનાથ .. ઓ બાબાજી... ઓ વ્રજનાથ !

વ્રજ : (પાછો આવતાં) મને કેમ બોલાવ્યો બાબા ?

સત્ય : તું કઈ બાબુ જાય છે ?

વ્રજ : કેમ ? તમારે ઘેર જઈ છું... મા જશોદાની પાસે...

સત્ય : અપણાં ઘેર નથી. જંકશનની હોસ્પિટલમાં છે.

વ્રજ : હેં, શું થયું માને ? મને ઘણી ચિંતા થાય છે. માને જેવા મારું મન અધીર બન્યું છે. હું તો જંકશનની હોસ્પિટલમાં જઈ માનાં દર્શન કરીશ. અપણાં મા... મારે મન જશોમતી સમાન પવિત્ર છે... પૂજનીય છે.

સત્ય : તું એનો દત્તક લીધેલો દીકરો છે. તું એ તારી માને મળવા ઠેઠ ચાલતો ચાલતો જંકશનની હોસ્પિટલ સુધી જવાની વાત કરે છે ! અને એનો પોતાનો છોકરો ખતર આપવા છતાં માને જેવા આવ્યો નથી...

વ્રજ : આવશે, એ પણ આવશે, બાબુ... ધીરજ રાખો.

એ પોતાની ફરજ સમજે છે. આવશે, જરૂર આવશે. સૌએ પોતે પોતાનાં કર્તવ્ય પૂરાં કરવાં પડે છે.

સત્ય : કર્તવ્ય...કર્તવ્ય...કર્તવ્ય કરનારનું શું ભલું થાય છે આ દુનિયામાં, વ્રજનાથ? રૂપિયા સિવાય બીજું કંઈ નથી. અચારે તો મને ગમે તેમ કરી રૂપિયા લાવવા એ જ કર્તવ્ય લાગે છે...અચ્છા વ્રજનાથ, તું અપભ્રંશિ માની જેમ પૂજનીય ગણે છે તો તેની સારવાર માટે... તેની જિંદગી બચાવવા માટે થોડાક રૂપિયાની મદદ ન કરી શકે ?

વ્રજ : બાબુ, મારી પાસે રૂપિયા ક્યાંથી હોય ? હું ગરીબ ભિખારી છું...ઘેર ઘેર ભાગીને ખાનાર...

સત્ય : પણ લોકો તો કહે છે કે તેં આમતેમ કર્યાંક રૂપિયા દાટ્યા છે ને! શું એ બધા ખોટું કહે છે ?

વ્રજ : ના, લોકોની વાત સાચી છે. પણ ગરીબ રાંક આ વ્રજનાથ નહીં, ડાકૂ વ્રજનાથને લોકો ઓળખે છે. સાધુ થયો એ પહેલાંનો લૂંટારો વ્રજનાથ...પહેલાં મારું નામ હતું વ્રજનાદ ડાકૂ. લૂંટ કરવી એ મારો ધંધો હતો. ધણીં પાપ કર્યાં...પાપની પૂરી સળ પણ ભોગવી. પછી લીધો ભેખ. લોકો ડાકૂ કહી ભીખ આપતા નથી, ગાળો પણ દે છે. લોકોની ગાળોને માથે ચડાવી ભજન-કીર્તન કરતો શાન્તિથી ફર્યાં કરું છું. ખાવાનું મળે તો ડીક...ન મળે તો હરે કૃષ્ણ મુરારિ...મા જશોમતીને દારે આવી ઊભો રહું છું...મા ખૂબ સ્નેહ કરે છે. મારાં બધાં પાપ અપરાધો બદલ તેમણે માફી આપી છે. એટલે જશોદામાને દાર આવી ઊભો રહું છું...

સત્ય : પણ તારા રૂપિયાની વાત કર ને.

વ્રજ : રૂપિયા મેં જમીનમાં દાટ્યા છે. પણ એ અર્થની સાથે બીજું ધણું અનર્થ પડ્યું છે. એ ધન બાબુ પાપનું છે. એ રૂપિયા તમને નહીં આપું... પાપના ધનથી કોઈનું ભલું થતું નથી.

સત્ય : પણ વ્રજનાથ, દુનિયામાં પાપ કર્યાં વિના ધન મળતું નથી.

વ્રજ : પાપ કરવાથી હંમેશ રૂપિયા મળે છે કે નહીં એ તો જાણતો નથી. એટલું જાણું છું કે પાપનાં માઠાં ફળ ભોગવવાં પડે છે, પછી ભલે એ સળ શારીરિક વેદના હોય કે માનસિક પરિતાપની હોય !

સત્ય : અરે, મારા જેવા જેણે જિંદગીમાં કોઈ પાપ કર્યું નથી એને સળ ભોગવવી પડે છે એનું શું ? મારો અપરાધ કે પાપ જે ગણો તે એ કે મેં મારી બહેનના તથા પુત્રના સુખને અને સગવડ માટે પત્નીની બરાબર સારવાર ન કરી. એને ક્ષમ થયો છે. છતાં જોઈએ તેવી દવા કરાવી શક્યો નથી... હા, અપભ્રંશનું જો મૃત્યુ થશે તો એ માટે હું મારી જ્વલનને જવામદાર ગણીશ. હું તેને બચાવી ન શક્યો- તેને મરવા દીધી...

વ્રજ : બાબુ...બાબુ, આવું ન જોલો...

સત્ય : વ્રજનાથ, મેં અપભ્રંશની પૂરી કાળજી ન લીધી તેથી આજ તે મરણપથારીએ પડી છે. પશ્ચાત્તાપના અગ્નિથી મારું હૃદય સળગે છે. મન ધણું અશાન્ત બન્યું છે. ગમે તેટલા રૂપિયા ખરચ થામ હું અપભ્રંશની જિંદગી બચાવીશ.

વ્રજ : જરૂર...જરૂર, મા જશોમતી જરૂર સાળાં થઈ જશે. આમ લતાશ થવાની, બાબુ, કંઈ જરૂર નથી. ભગવાનને પ્રાર્થના કરો...એ જ બચાવશે મારાં જશોમતી માને.. શાન્તિથી ડાઉન ટ્રેનને રવાના કરી તમારે રોજ રાતના વહેલા ઘેર જવું જઈએ. આ બધા કોલાહલ... આ બધી ધમાલ વચ્ચે તમારા મનને ક્યાંથી શાન્તિ મળે ? જાઉં છું જંકશનની હોપિસ્ટલમાં મા જશોદામતીને મળી આવું.. ('ઓ મા જશોમતી'... ગાતો ગાતો વ્રજનાથ પ્રસ્થાન કરે છે.)

સત્ય : ગાડીઓ આવે છે ને જાય છે...અપ અને ડાઉન...આ બધો કોલાહલ...ધમાલ...અશાન્તિ જિંદગીભર...આ ઘોંઘટ.. આ કોલાહલ...

દ્વિતીય દશ્ય

['પારુષ્ઠ' રોશનની એ જ રેલવે એક્સિસ. સાંજ પડી છે. એક્સિસ ઉઘાડી છે. મથુરા-પ્રસાદ પ્લેટફોર્મના દીવા સળગાવી, એક ટેબલલેમ્પ લઈ એક્સિસમાં પ્રવેશ કરે છે. ઘડિયાળમાં છતાં ટકોરા વાગે છે. ટેલિગ્રાફ મશીનનો ટક ટક ટક અવાજ સંભળાય છે.]

મથુરા : માસ્તર સાહેબ... માસ્તર સાહેબ આ તારવું મશીન ખોલાવે છે...

સત્ય : (અન્યમનસ્કલાવે) હેં...કોણ ખોલાવે છે ?

મથુરા : આ ટેલિગ્રાફના મશીનની ઘંટડી કચારની વાગે છે. છ વાગ્યા. ગાડી આવવાનો વખત થયો.

સત્ય : (ઘડિયાળ ભણી જોતાં) છ વાગી ગયા ? જોને મથુરા હજુ મને રિલીવ કરાવવા કોઈ ન આવ્યું. ખોડો પણ ન આવ્યો. ક્યાં સુધી રાહ જોવી ? રાહ જોઈ થાક્યો...

મથુરા : યાહુ, તમે નાહક ચિંતા કરો છો...ખાતા નથી...પીતા નથી. આખો દિવસ ચિંતા અને વિચારો...દિવસરાત એક્સિસમાં. પ્લેટફોર્મ પર...ઘેર જઈ થોડોક આરામ કરો. આમ શરીર કેમ ટકી શકે ?

સત્ય : મથુરા, મારાં તો શરીર અને મન બેઉ અગડયાં છે. મગજ કામ કરતું નથી. જડ થઈ ગયું છે. શૂન્ય !

મથુરા : યાહુ, હું તમારે માટે ચા-નાસ્તો લઈ આવું. સવારથી તમે કંઈ ખાધું પીધું નથી.

સત્ય : હવે અત્યારે ક્યાંય જતો નહીં. ગાડી આવવાનો વખત થયો છે. ગાડી આવી જાય પછી જાજો...આ રીંગ લેતો જ...ઘંટી વગાડ. ગાડી આવતી લાગે છે...

[થોડીવારમાં—નેપથ્યમાં ગાડી આવવાનો અવાજ. સત્યભૂપણ લાલ-લીલી બત્તી લઈ પ્લેટફોર્મ પર આંટા મારે છે. થોડીક ક્ષણો સિસોટી વગાડે છે. લીલી બત્તી દેખાડે છે. ગાડી ઊપડે છે. ધીમે ધીમે ગતિ પકડતી યાર્ડ બહાર નીકળતી લાગે છે. એટલામાં નરેન પાલ દોડતો દોડતો આવે છે.]

નરેન : માસ્તર સાહેબ, ગાડી રોકો...ગાડી રોકો. અરેરે...ગાડી પકડી ન શક્યો...જતી રહી... સાહેબ, તમે ગાડી કેમ ઊભી ન રાખી ?

સત્ય : હું રોકી શકું એમ ક્યાં હતું...કેડ યાર્ડ બહાર નીકળી ચૂકી હતી.

નરેશ : હા યાહુ, તમારો દોષ નથી. મારા નસીબનો જ દોષ છે. પણ હવે તમે મારી મદદ કરો તો જ અચીશ મહાશય. તમે જ મને મુસીબતમાંથી ઉગારી શકો એમ છો !

સત્ય : બોલો. મારી શી મદદ જોઈએ છે તમારે ?

નરેશ : (ગળગળા સાદે) યાહુ, રાત પડી ગઈ છે ગાડી ચૂકી ગયો. હવે શું થશે મારું...

સત્ય : અહીંથી જંકશન રોશન બહુ દૂર નથી. ચાલી નાખો. ત્રણ-ચાર માઈલ હશે ત્યાંથી ઘણી ડાઉન ટ્રેન મળશે.

નરેશ : આવી અંધારી રાતે ચાલતો જઈ જંકશન સુધી ?

સત્ય : એ સિવાય ખીજો ઉપાય નથી...

નરેન : મથુરાપ્રસાદને સાથે લેતા જઈ તો...એ મથુરાપ્રસાદ...(નજીકના પ્લેટફોર્મ પરથી મથુરા આવે છે.)

મથુરા : કેમ યાહુ...મને ખોલાવ્યો ?

નરેન : મારી સાથે જંકશન સુધી આવીશ ? માસ્તર યાહુને હું વિનંતી કરું...

સત્ય : નરેન યાહુ...હજુ અપ-ટ્રેન આવી નથી. એને રવાના કર્યા સિવાય મથુરા ક્યાંય ન જઈ શકે.

નરેન : પણ યાહુ, એમાં તો ઘણી રાત વીતી જાય...

મથુરા : યાહુ, ચાલી નાખો ને હમણાં થોડીવારમાં પહોંચી જશો. પેસો વ્રજનાથ વૈરાગી...દિવસમાં બેત્રણ વાર જઈ આવે છે. આજે પણ માતાજીને મળવા ચાલતો ગયો છે.

નરેન : કોણ વ્રજનાથ ડાકુ ?

સત્ય : હવે એ ડાકુ રહ્યો નથી. હવે તો પૂરો વૈષ્ણવ બની ગયો છે. હા, પહેલાં કોકવાર લૂંટપાટ કરતો હતો.

નરેન : એ તો એણે લોકોને ઠગવા માટે લગવા પહેર્યાં હશે. આડી રૂપિયાની ગંધ મળતાં જ અસલનો ડાકુ બની જશે! વ્રજનાથ વૈષ્ણવને વ્રજનાદ ડાકુ બનતાં વાર નહીં લાગે.

મથુરા : અરે બાબુ...ઝાઝો વિચાર કર્યા વગર જલદી જલદી ચાલવા માંડો...હમણાં જંકશન પહોંચી જશો.

નરેન : ના ભાઈ...તું તો મને ડાકુના હાથમાં ફસાવવાની વાત કરે છે.

સત્ય : ના, ના. તમને ડાકુના હાથમાં ફસાવવાથી અમને શો લાભ ?

નરેન : તો આજની રાત તમારે ઘેર જ મને આશરો આપો ને. મેં પહેલાં પણ એકવાર રાતના મોડું થઈ જવાથી તમારે ઘેર રાતવાસો કર્યો હતો. બાબુ, એકવાર ફરીથી મને આશરો આપો... મારું રક્ષણ કરો...સાથે જોખમ છે એટલે...

સત્ય : પણ મારી પત્ની ઘેર નથી...હોસ્પિટલમાં છે.

નરેન : કંઈ વાંધો નહીં. બાબુ, હું તો એક ખૂણામાં પડ્યો રહીશ.

સત્ય : તમારી ઇચ્છા એમ હોય તો ખુશીથી તમે મારે ઘેર રાતવાસો કરી શકો છો...

નરેન : (શ્વાસ છોડતાં) હાથ, બાબુ તમે મને બચાવી લીધો! એ મથુરા...હવે કંઈ ચા-નાસ્તાનો પ્રયંધ કર...લે આ ચાર આના...ચિંતાથી... દોડધામથી થાકી લોથ થઈ ગયો છું ભાઈ...

સત્ય : બરાબર છે...ચા-નાસ્તો કરી, મથુરાની સાથે તમે ઘેર જઈ સૂઈ રહો.

નરેન : આપ ધણા જ દયાળુ છો મારતર સાહેબ... હું આપનો ઉપકાર જિંદગીભર નહીં ભૂલી શકું. પણ...બાબુ, તમારે મારા પર એક બીજા કામ માટે કૃપા કરવાની છે...મારી સાથે આ થેલીમાં પાંચ હજાર રૂપિયા છે શણુની ખરીદી રોકડેથી થાય છે...તેથી સાથે રૂપિયા લઈ ગામે ગામે ભટકવું પડે છે...આપ ઓફિસની તિજોરીમાં એક રાત માટે મૂકવાની મહેરબાની કરો.

સત્ય : (આંખો ફાટીને) પાંચ હજાર રૂપિયા! એ તો ભારે જોખમનું કામ છે. તિજોરી તોડી રાતના કોઈ ચોર-ડાકુ લઈ જાય તો...

નરેન : મુઆ...લઈ જશે તો...નસીબમાં હશે તો એમ થશે. પણ બાબુ મારા ખિસ્સામાં જો રહેશે તો રાતના મને ચોર-ડાકુ જીવતો નહીં છોડે. જનથી મારી નાંખી લોંચમાં દાટી દેશે... 'વ્રજનાદ' ડાકુનો મને બહુ ભય લાગે છે. તમે જાણો છો આ ગામમાં તથા તેની આસપાસ જેટલા વેપારીઓનાં ખૂત થયાં તે બધાં વ્રજનાદને નામે ચઢેલાં છે...

સત્ય : ના, ના...હવે તો એ પૂરો વૈષ્ણવ થઈ ગયો...સાધુ..લકત.

નરેન : મોટા શિકારની ગંધ આવતાં વૈષ્ણવનો વેપ તજ દઈ પાછો અસલી વાઘ બની જાય... એના લોહીમાં જ ડાકુગીરી છે...લો બાબુ... આ રૂપિયા...(નોટોતું મોટું બંડલ આપે છે.)

સત્ય : (રેલવે ઓફિસની તિજોરી ઉઘાડી બંડલ મૂકતાં) નરેનબાબુ, તમે મારે માથે મોટી જવાબદારી નાંખી દીધી. આની ચિંતામાં મને આખી રાત ભેંધ નહીં આવે...

નરેન : માસ્તરસાહેબ, હું તમારો આ ઉપકાર જિંદગીભર નહીં ભૂલું. તમે મારા પર ધણી દયા કરી છે. લગવાન તમારું ભલું કરે...તમે સાચે જ દુખિયાંના બેલી છો...

સત્ય : મથુરા, જ નરેનબાબુને આપણે ઘેર લઈ જા. ઓશરીની આગળના રૂમમાં સુવાડજો. તમારો બીજો કંઈ સામાન નથી ને? હું આ અપ ટ્રેનને રવાના કરી આવી પહોંચું છું... મથુરા, બાબુના ખાટલા પર મચ્છરદાની લગાડી દેજો, નહિતર આખી રાત મચ્છર કરડી ખાશે... જાઓ નરેન બાબુ...[નરેન તથા મથુરાનું પ્રસ્થાન] [સ્ટેશન માસ્તર નેતરની આરામખુરશીમાં બેસી પગ લંબાવે છે. મોટું બગસું ખાય છે. ધોતિયાના છેડા વડે મોં, આંખો લૂછે છે. પછી આંખો બંધ કરી, શાન્ત બેસી રહે છે.]

સત્ય : (હોઠ ફફડાવતા...કંઈક બમડે છે. પાછા માથું નીચું કરી સ્થિર થઈ જાય છે...થોડીતારમાં દરવાજે ઊંચડવાનો અવાજ સાંભળી જાગી જાય છે...) કોણ? કોણ?...ખોડા...તું અત્યારે આટલી મોટી રાતે! ક્યાંથી આવ્યો ભાઈ?

ખોડા : (ઉદાસ અને ખિન્ન લાવે) માની તબિયત જોવા માટે જંકશનની હોસ્પિટલ ગયો હતો... ત્યાંથી ચાલતો ચાલતો આવ્યો છું...

સત્ય : પણ ભાઈ, તું એટલે દૂરથી ચાલતો શા માટે આવ્યો...અપ-ટ્રેન હમણાં જ આવી પહોંચશે. કેમ છે તારી માને? મારો કાગળ તને મળ્યો હતો ને?

ખોડા : (મેં પરનો પસીનો લૂછતી) હોસ્પિટલમાં પહોંચ્યા બાદ મા બેહોશ બની ગયાં હતાં... થાકને લીધે કદાચ. ઘોષબાણ બિચારા બહુ ગભરાઈ ગયા હતા. તમારો કાગળ વાંચી હું જંકશનની હોસ્પિટલે સવારે પહોંચી ગયો હતો. ડોક્ટરે ઇન્જેક્શનો આપી માને હોશમાં આણ્યાં.

સત્ય : પણ રોગ શો છે એ વિશે ડોક્ટરેએ કંઈ કહ્યું?

ખોડા : એક ડોક્ટરે જનરલિસ કહે છે...ખીજ ટી. ખી. થયો માને છે...ત્રીજ ઓપરેશન કરાવવાની સલાહ આપે છે...

સત્ય : મને તો બહુ ચિંતા થાય છે ખોડા...અપણાં બચશે કે નહીં...

ખોડા : બાપુ, બચે. કેમ ન બચે. પણ માને બચાવવા—જિવાડવા માટે રૂપિયા જોઈએ...રૂપિયા. કલકત્તા લઈ જઈએ...ત્યાં મોટા મોટા ડોક્ટરો છે. ગમે તેવા સીરિયસ રોગીઓને મોતના મોંમાંથી બચાવે છે.

સત્ય : તારી વાત સાચી છે...અપણાંને બચાવવી એ મારી પવિત્ર દરજ છે—હું જાણું છું... પણ આટલા બધા રૂપિયા...

ખોડા—(ઉત્તેજિત સ્વરે) ગમે ત્યાંથી લાવવા પડશે બાપુ. ચોરી, લૂંટ, ખૂન કરીને...ગમે તે રીતે...

રૂપિયા વગર નહીં ચાલે...માને જિવાડવી પડશે...પ્રિયજનના પ્રાણ બચાવવા માટે ચોરી, લૂંટ, ખૂન કરનારને હું અપરાધી માનતો નથી... એને માટે ઉપાય પણ શો છે ખીજે?

સત્ય : ભાઈ, તું જરા કંડો પડ. શાન્ત થા. રૂપિયાની સગવડ હું ગમે ત્યાંથી કરીશ...તારી માને જરૂર બચાવીશ. ખોડા કેટલા રૂપિયા જોઈશે?

ખોડા : બેત્રણ હજાર...

સત્ય : તારા ભણવાના ખર્ચ માટે કેટલા જોઈશે.

ખોડા : બે-અઠી હજાર...

સત્ય : વારુ, હું પાંચ હજાર સુધીની વ્યવસ્થા કરીશ. મારા પ્રોવિડન્ટ ફંડમાંથી... થોડાક વ્યાજે લઈશ...કોક પાસે ઉધાર માગીશ...

ખોડા : તમને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો...રૂપિયા ગમે ત્યાંથી લાવો...જાઉં છું... (પ્રસ્થાન)

[દરવાજાનો જંરથી અથડાવાનો અવાજ. સ્ટેશનમાસ્તર ચોંકી, આંખો ફાડીને આસપાસ જુએ છે...ખોડા ખોડા...કહી બૂમો પાડે છે]

સત્ય : શું સાચે જ ખોડા આવ્યો હતો કે મને ભ્રમણા થઈ...મારું મગજ વિચિત્ર થઈ ગયું છે...કેવાં કેવાં ખરાબ સપનાં આવે છે...પણ ખોડા?...હા, એ ખોડા જ હતો. મારું અપમાન કરી...ચુરસે થઈ, નારાજ થઈ જતો રહ્યો...ખોડા...કે...

[ધીમેથી ખારણું ઉઘાડી વ્રજનાથ પ્રવેશ કરે છે.]

વ્રજનાથ : ના બાબુજી...હું વ્રજનાથ વૈરાગી...

સત્ય : તું...અરે વ્રજનાથ! આટલી મોટી રાતે?

વ્રજનાથ : મા જશોમતીને જોવા માટે..મળવા માટે મને હોસ્પિટલવાળાએ અંદર જવા ન દીધો. તેમણે કહ્યું : દરદીની તબિયત સારી નથી. અંદર નહીં જવા દેવામાં આવે...મેં આગ્રહ કર્યો. વિનંતી કરી.

સત્ય : કેમ...

વ્રજનાથ : કેમ વળી શું ? મારી મા જશોમતીને મળવા ન દે એ કેમ ચાલે આશુ ?

સત્ય : તારી મા જશોમતી...તારો પિતા ?

વ્રજનાથ : તમે...તમે વળી. હું તમારો પુત્ર...

સત્ય : (ચિડાઈને) મારો કોઈ પુત્ર નથી...કોઈ નથી. દુનિયામાં બધાં રૂપિયાના સગા છે. મા, આપ, પુત્ર—બધા સંબંધો કેવળ સ્વાર્થના છે... રૂપિયાના છે.

વ્રજનાથ : શું બોલો છો આશુ...

સત્ય : વ્રજનાથ, ઠીક કહું છું..સાચું કહું છું. પ્રેમ, મમતા, વિનય, ભદ્રતા બધું રૂપિયા માટે છે. આજ હું દરિદ્ર છું...નિર્ધન છું...લાચાર છું. દુનિયામાં મારું કોઈ નથી...મારું જરા પણ માન-સન્માન નથી...

વ્રજનાથ : ના, ના આશુ...એવું જરા પણ નથી. તમારા મનનો વહેમ છે આ...

સત્ય : મારો છોકરો—ખોકો હમણાં આવી કેટકેટલું સંભળાવી ગયો. મારે ચાર-પાંચ હજાર રૂપિયા ગમે ત્યાંથી ભેગા કરવા પડશે.

વ્રજનાથ : પણ ખોકાઆશુ તો...

સત્ય : હમણાં મારી સાથે ઝઘડો કરી, ગુસ્સે થઈ જ'કશને ચાલ્યો ગયો...તેની મા પાસે હોરિપ-ટલમાં...

વ્રજનાથ : હું હમણાં જ તેને મનાવી અહીં લઈ આવું છું.

સત્ય : ના, હવે તેને પાછો બોલાવી લાવવાની જરૂર નથી. પાછો ન કહેવાનાં વેળુ કહેશે... મારું કાળજી આળી નાખશે.

વ્રજનાથ : એનાં બોલ્યા તરફ ધ્યાન ન દેતા, આશુ છોકરું છે...માંદી માને જોઈ એ અકળાયો હશે

સત્ય : એણે શું કહ્યું સંભળવું છે તારે?...કહ્યું કે ચોરી, લૂંટફાટ, ખૂન, ડાકુગીરી...ગમે તે કરીને પણ રૂપિયા લાવો...રૂપિયા.

વ્રજનાથ : એ તો બોલે આશુ, બોલે. નાદાન છે...

સત્ય : તું મને રૂપિયા લાવી આપીશ ? બીખ માંગીને,

ચોરી કરીને, લૂંટ કરીને ગમે તે રીતે...અપણીને બચાવવા માટે...તારી મા જશોમતીના જીવનની રક્ષા માટે...

વ્રજનાથ : આશુ. હું પ્રયાસ કરી જોઈ ક્યાંય પત્તો ખાય તો...

(દરવાજા પાસે ખટ ખટ અવાજ)

સત્ય : (જરા ચોંકીને) આ શાનો અવાજ થયો ?

વ્રજનાથ : એ તો ઉંદરનો...ઉંદરનો

સત્ય : મને લાગ્યું કેક આરાણું ઠોકે છે જાણી...

વ્રજનાથ : આશુ, તમારું મન બેચેન છે...જરા આરામ કરો. એફિસમાં જ સૂઈ રહો...હું જરા ફરી આવું...

(પ્રસ્થાન)

તૃતીય દશ્ય

[એ જ 'પાર્ક' સ્ટેશનની એફિસ. એફિસમાં બધું પૂર્વવત્. પાણીનો ગ્લાસ ખાલી પડ્યો છે. ધીરે ધીરે મંચ પર પ્રભાતનો પ્રકાશ ફેલાતો દેખાય છે. પક્ષીઓનો કલરવ સંભળાય છે. સત્યભૂપણ ટુવાલ પહેરી બેઠાં છે. કપડાં ઘોઈને સુકાવવા દોરી પર લટકાવ્યાં છે. સ્ટેશનમાસ્તરના મોં પર થાક, કંટાળો, બેચેનીના ભાવો વરતાય છે. દૂરથી પ્રભાતિયુ ગાતા મથુરાનો અવાજ સંભળાય છે. મથુરાપ્રસાદ એફિસ ભણી આવતો લાગે છે. એફિસમાં દાખલ થઈ જુએ છે—માસ્તરસાહેબ ટુવાલ પહેરેલી અવસ્થામાં આરામખુરશી પર સૂતા છે. મથુરા ધડીભર આશ્ચર્યભાવે જોઈ રહે છે. પક્ષી બોલાવે છે.]

મથુરા : અરે માસ્તરજી...માસ્તરસાહેબ, જાગો... જાગો હવે. શું આખી રાત સ્ટેશને જ રહ્યા... વહેલી સવારમાં સ્નાન પણ કરી લીધું ? બધાં કપડાં ઘોઈ સુકાવવા લટકાવી દીધાં ! આ ટાઢમાં તમે ટુવાલ પહેરી ઉઘાડે શરીરે બેઠા છો ? સાહેબ, માંદા પડશો...જલદી જલદી કપડાં પહેરી લો...

માસ્તર : (આંખો ચોળતાં ચોળતાં) હેં કોણુ...
મથુરા ? શું કરું લાઈ? આખી રાત જગતો
સ્ટેશન પર પડ્યો રહ્યો. શરીર-માથું બધું
ગરમ થઈ ગયું હતું. એટલે ઠંડા પાણીએ નાહી
લીધું. ઘેર ગયો નહીં. અહીં બધું પતાવી લીધું.
જો તો ખરો, કપડાં સુકાયાં છે કે નહીં ?

મથુરા : (લટકતાં કપડાં લાવીને આપતાં) લો
સાહેબ, કપડાં ઝટ પહેરી લો...હું જરા પ્લોટ-
ફોર્મ પર આટો મારી આવું. (નય છે.)

(સત્યભૂષણ કપડાં લઈ, લગેજ રૂમમાં પહેરવા
નય છે.)

[થોડી વારમાં મથુરાપ્રસાદ પાછો આવી
બૂમો પાડે છે.]

માસ્તરબાબુ...માસ્તરસાહેબ...પોલીસ...

સત્યપ્રકાશ : પોલીસ...?

[પોલીસ સત્ય-ઇન્સ્પેક્ટર પ્રવેશ કરે છે]

સત્ય-ઇન્સ્પેક્ટર : કેમ છો માસ્તર સાહેબ? બોલો
મને કેમ બોલાવ્યો હતો ?

સત્ય : (નવાઈ પામતાં) મેં બોલાવ્યો હતો ? ના...
ના...સાહેબ.

સત્ય-ઇન્સ્પેક્ટર : તમે કાલે રાતે મને સ્ટેશને આવવા
ખચર મોકલ્યા હતા ને...

સત્ય : (આશ્ચર્યભાવે ભવાં ચડાવતાં) મેં પોલીસને
એટલે તમને અહીં બેલાવ્યા હતા ? ના...
મેં તો બોલાવ્યા નથી...

સત્ય-ઇન્સ્પેક્ટર : કાલે રાતે સર્ચ-પાર્ટી લઈ હું એક
ગામમાં ગયો ત્યારે એક માણસે આવી થાણે
ખચર આપી હતી કે તમારે પોલીસની મદદ
જોઈએ છે.

સત્ય : એ માણસ કોણ હતો ?

સત્ય-ઇન્સ્પેક્ટર : એ તો ખચર નથી. હું હાજર
નહોતો. જમાદાર કદાચ ઓળખતા હશે—મેં
એને પૂછ્યું નથી. હું પરોઢિયે થાણે પહોંચ્યો
કે તરત ત્યાંથી સીધો અહીં આવ્યો છું. ખેર...
(જમાદાર આવી સલામ કરે છે.)

સત્ય-ઇન્સ્પેક્ટર : તમે ક્યાંથી અત્યારે ?

જમાદાર : સાહેબ દૂરના...પેલા ડિસ્ટન્ટ સિગ્નલ
પાસે એક માણસની લાશ પડી છે તેની ખચર
આપવા આવ્યો છું. લાશ ચાદરથી પોટલાની
જેમ બાંધેલી છે.

સત્ય-ઇન્સ્પેક્ટર : પેલા ડિસ્ટન્ટ સિગ્નલ પાસે...

સત્ય : લાશ...કોની હશે...અરેરે ચિચારાનું ખૂન...

સત્ય-ઇન્સ્પેક્ટર : ચાલો, માસ્તરસાહેબ જોઈ...જોઈ
કોની લાશ છે. તપાસ કરવી પડશે નમસ્કાર.
(જમાદાર સાથે સત્ય-ઇન્સ્પેક્ટરનું પ્રસ્થાન)

મથુરા : બાબુ, તમે જંકશનની હેં રિપટલ જવાના
હતા ને...

સત્ય : હા, જવાનો છું...જેને જંકશને બેવાર
ટેલિફોન કર્યો...ટેલિગ્રામ મેંસેજ મોકલ્યો, પણ
હજુ સુધી કોઈ રિલીવ કરવા આવ્યું નહીં...
ભલે કોઈ ન આવે. હું તો ડાહિન ટ્રેનમાં જતો
રહેવાનો...

મથુરા : (ચિંતાતુર ભાવે) પણ બાબુ એકસીડન્ટ.

સત્ય : ગમે તે થાય, હું તો જવાનો...અપભૂતિ ત્યાં
મરવા પડી છે ને હું અહીં નોકરીની ચિંતા
કરતો બેસી રહું ? જહાનનમમાં નય આવી
નોકરી...જા, જા ઝટ ચા લઈ આવ. હમણાં
ગાડી આવશે.

[મથુરાપ્રસાદ નય છે. સત્યભૂષણ તિજોરી
ખોલી રૂપિયાની નોટો હાથ લઈ તપાસે છે.
એટલામાં વ્રજનાથ પ્રવેશ કરે છે. સત્યભૂષણ
નોટો મૂકી દઈ તિજોરી ઝટપટ બંધ કરે છે.]

વ્રજનાથ : માસ્તરસાહેબ, પરોઢિયામાં તિજોરી
ખોલી શું કાઢવા માંડ્યું ?

સત્ય : વ્રજનાથ કે ?...તારી નજર તિજોરી પર
જ હોય.

વ્રજનાથ : તિજોરી પર નજર પડે જ, બાબુ. ઘણાં
વર્ષોની ટેવ.

સત્ય : આ તિજોરી તો ખાલી છે વૈરાગી !

વ્રજનાથ : ખારણું બંધ થવાનો અવાજ સાંભળી જાણી ગયો કે તિજોરી ખાલી છે...હું જંકશનેથી ચાલ્યો આવું છું. રાતના ત્યાં જ રહ્યો હતો.

સત્ય : અપણાંને કેમ છે ભાઈ...

વ્રજનાથ : માની તબિયત સાંજથી જરા વધુ બગડી છે.

સત્ય : (ચિંતિત સ્વરે) હેં...વધારે ખરાબ છે? હું હમણાં જ જાઉં છું...

વ્રજનાથ : બિચારા ઘોષખાણુ દોડાદોડી કરી રાતના દવાઓ અને ઇન્જેક્શન લઈ આવ્યા...તમે જલદી મા જશોભતીની ખબર કઢવા જાઓ, ખાણુ.

સત્ય : હું અખધડી—હમણાં જ જાઉં છું...ગમે તેટલા રૂપિયા ખર્ચ થાય અપણાંને બચાવીશ.. જરૂર બચાવીશ. જોને, પેલા મથુરાને ચા લેવા ક્યારનો મોકલ્યો છે. હજી આવ્યો નહીં. જરા જાને પેલા ઝાડ તળે ચાવાળાની દુકાને તપાસ કર ને...

[વ્રજનાથ જાય છે.]

મથુરા : (હાથમાં ચાનો ગ્લાસ લઈને પ્રવેશ કરતો) : સાહેબ જરા મોડું...વાર લાગી, બિસ્કુટ લેવા રોકાયો હતો.

સત્ય : લાવ, જલદી લાવ. ચા હશે તો ચાલશે...

મથુરા : ચાવાળો કહેતો હતો...કે ડિસ્ટન્ટ સિગ્નલ નજીક કોક પરદેશીની લાશ પડી છે. નરેન પાલતી લાશ હશે કદાચ. કોઈએ એનું ખૂન કર્યું લાગે છે.

સત્ય : નરેન પાલતું ખૂન થયું? તું બરાબર જાણે છે?

મથુરા : મેં તો ચાવાળાની દુકાને સાંભળ્યું કોક પરદેશીનું ખૂન થયું છે. પરદેશી વળી ટાણુ હોય નરેન પાલ સિવાય? લાવો હું સિગ્નલ પાસે જઈને જાણું. ડાઉન ટ્રેન આવે એ પહેલાં જ આવી પહોંચું છું. (પ્રસ્થાન)

[પોલીસ સત્ય-ઇન્સ્પેક્ટર આવે છે. સાથે નરેન પાલ છે.]

પોલીસ ઓફિસર : નમસ્કાર, માસ્તરસાહેબ.

સત્ય : આવો સાહેબ કેમ આવવું થયું?

પો. ઓ. : આ નરેન પાલ કહેશે.

નરેન : માસ્તરસાહેબ, આપની પાસે રોશનની તિજોરીમાં રાતે જે રૂપિયા મેં મૂકવા આપ્યા હતા તે લેવા આવ્યો છું.

સત્ય : મારી પાસે રૂપિયા...તિજોરીમાં? શાના રૂપિયા?

નરેન : શું બોલો છો સાહેબ!...તમને આવા નહોતા ધાર્યાં! તમને સજ્જન સમજી રસીદ લીધી નહોતી કે નહોતો કોઈ સાક્ષી રાખ્યો. સત્ય : તમે આ શું કહો છો? મારી સમજમાં કંઈ નથી આવતું.

નરેન : પેલા મથુરાપ્રસાદ...પેલા ડકુ વ્રજનાથને જરા બોલાવો...રાતે રોશને એ બેડે હાજર હતા તે તમને રૂપિયાની થેલી આપી હતી... ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ...મને બચાવો...મને ખબર નહોતી કે આવા સત્યવાદી માણસ ફરી જશે...બદલાઈ જશે.

પો. ઓ. : ભઈ, કોઈ રસીદ નથી કે સાક્ષી નથી. શું થાય? માસ્તરસાહેબ, નરેન કહે છે કે એણે તમને રૂપિયા આપ્યા છે. તેના સંતોષ ખાતર તમે મને સર્ચ કરવાની રજા આપો...

સત્ય : જરૂર સાહેબ, પૂરી સર્ચ કરો. તિજોરી જુઓ. ટેબલો-ફાઇલો-અલરાઈ આપની ઇચ્છા હોય તેની સર્ચ કરો.

[સત્યભૂપણુ તિજોરી ખોલી બતાવે છે. તે ખાલી છે. ટેબલનાં ડ્રોઅર ખેંચી બતાવે છે.]

નરેન : અરેરે...મારું સત્યાનાશ થઈ ગયું...હું બરાબર થઈ ગયો...

પો. ઓ. : સોરી, પાલ મહાશય...આ બાબતમાં હું તમારી કંઈ મદદ કરી શકું એમ નથી. તમારે કેસ કરવો હોય.. જાણુ રિપોર્ટ કરવો હોય તો કરો...ચાલો, હું જાઉં છું...

[એટલામાં મથુરાપ્રસાદ મોટા અવાજે રોતો કકળતો પ્રવેશ કરે છે.]

મથુરા : માસ્ટર સાહેબ...માસ્ટર આશુ...અરેરે
આ શું થયું...વ્રજનાથે ખૂન કર્યું...એને પકડો
...ધન્વંતર સાહેબ...પેલા ડાકુ વ્રજનાથે
ખોડાખાશુને ગળે ટૂંપો દઈને મારી નાખ્યા...

સત્ય : હેં...હેં શું કહે છે મથુરા...મારા ખોડાને ?

મથુરા : હા...આશુ...તમારા પુત્રને...

સત્ય : પણ એ તો તેની મા પાસે જ'કશને-
હોરિપટલમાં ગયો હતો ને...મારા પર ગુરસે
થઈને ગયો હતો...

મથુરા : ત્યાંથી વ્રજનાથની સાથે રાતે ખોડાખાશુ
અહીં પાછા આવ્યા હતા. તેમને મારી...

સત્ય : (રુદનભર્યા કંઠે) આ શું કહે છે મથુરા...

પો. ઓ : જરા ધીરજ રાખો, માસ્ટર મહાશય.
હું પુરી વિગતો જાણવા માગું છું. મિસ્ટર
પાલ, હું તમને જે પ્રશ્નો પૂછું તેનો ખરાખર
જવાબ દો. તમે ગઈકાને રાતના પોલીસ થાણેથી
ક્યાં ગયા હતા ?

નરેન : ત્યાંથી હું મારા એક આસામી - દીનમન્ધુને
ઘેર ગયો હતો અને રાતે ત્યાં જ સૂઈ રહ્યો હતો.

સત્ય : (ભય, ચિંતા અને વ્યથાના મિશ્ર ભાવે)
દીનમન્ધુને ત્યાં સૂતા હતા...સારે. ભાગ્યનું
કેવું ભયાનક પડ્યું ત્ર !

પો. ઓ. : તમે ત્યાંથી જ સીધા અહીં આવ્યા
એમ ને ?

નરેન : હા, સાહેબ. મેં રાતે જે રૂપિયા સત્યખાશુને
રેશનની તિબ્બેરીમાં રાખવા આપ્યા હતા. તે
પાછા લેવા.....

પો. ઓ. : પણ કોઈ એવિડન્સ નથી...આઈ મીન
સાક્ષી કે રસીદ નથી...વારુ તમે થાણે જવ,
હું હમણાં આવું છું. (નરેન જાય છે) હં.
માસ્ટર મહાશય તમે મારી સાથે પેલા સિગ્નલ
પાસે ચાલો. તમારો જ પુત્ર છે કે નહીં તે
ઝોળખી કહો ..

સત્ય : (આંખો રિથર, ફાટેલી; રુદ્ધ-વિકૃત કંઠ-સ્વરે)
ફોનદાર સાહેબ, તમારી સાથે મારે આવવાની

જરૂર નથી. એ લાશ મારા જ પુત્ર છે.. હું
જોઈ શકીશ નહીં. એનું જ ખૂન કરવામાં આવ્યું
છે.....જ'કશનની હોરિપટલમાં મારી ખીમાર
પત્નીની હાલત ગંભીર છે. મારે ત્યાં જવું છે.
અપર્ણાને મરતી બચાવવી છે..મારો દીકરો
કહેતો કે તેની માને બચાવવી એ મારું કર્તવ્ય છે.

પો. ઓ. : તમે એકવાર જોઈ લો તો...

સત્ય : સાહેબ...મારાથી એનું મોં નહીં જોવાય.
મારા પર મહેરયાંની કરો. મને ડાઉન ટ્રેનમાં
જ'કશને જવા દો..એ મથુરા, ઘંટ વગાડ.
ડાઉન ટ્રેન આવતી લાગે છે...વખત થઈ ગયો
...મથુરા, લાઇન ક્લીઅર કર...

[ઘોષખાશુ પ્રવેશ કરે છે]

સત્ય : ઘોષખાશુ, તમે... ? તમે અત્યારે અહીં ક્યાંથી ?

ઘોષ : આવવું પડ્યું....

સત્ય : અપર્ણાને કેમ છે ? મારા ખોડાનું રાતે ખૂન
થયું...

ઘોષ : શું કહ્યો છો...ખોડાનું ખૂન !

સત્ય : પૂડો આ ફોનદાર સાહેબને. લાશ ત્યાં
પેલા સિગ્નલ નજીક પડી છે ..

ઘોષ : (ભરાયેલા કંઠે) અપર્ણાદેવિની પણ સંસારની
માયા છોડી ચાલ્યાં ગયાં...

સત્ય : હેં.. શું કહ્યો છો ઘોષખાશુ..અપર્ણા પણ
મને છોડી ચાલી ગઈ...(રુદન કરે છે)

પો. ઓ : સત્યખાશુ...માસ્ટર સાહેબ.....ધીરજ
રાખો...શાન્ત પડો.

સત્ય : (રુદનભર્યા કંઠે) શું ધીરજ રાખું ફોન-
દાર સાહેબ, મારું સત્યાનાશ થઈ ગયું...

[એકાએક સત્યશૂણ્યના મોંના ભાવ અદલાઈ
જાય છે. વિસ્ફારિત આંખો...ઉંમદા ભરેલો
ચહેરો...પાગલની જેમ ફાટેલા અવાજે
મેટીથી ખેલવા માંડે છે]

..... મને ફાંસી આપો...ફોનદાર સાહેબ. મેં
એક નહીં...એ ખૂન કર્યાં છે. પુત્રનું અને

પત્નીનું .. નિર્દોષ પુત્રનું...બીમાર પત્નીનું...મને ફાંસીની સજા અપાવો...અપણાને મેં જ મારી નાંખી. અરાબર દવાદારુ કર્યાં નહીં. હોસ્પિટલમાં ગયો નહીં...ખોડાનું ખૂન...તેનું ગળું દબાવી મેં જ ક્યું... રાતના સ્ટેશનેથી ઘેર ગયો હતો. નરેન પાલ સમજી...રૂપિયાના લોભમાં પુત્રને મારી નાંખી...ચાદરમાં લાશ બાંધી...સિગ્નેલ પાસે મૂકી આવ્યો...દાટવાનો વખત નહોતો...

ધોષખાત્રુ : (ગભરાટ અને ચિંતાભર્યાં કંઠે) મારતર બાલુ, શાન્ત પડો...આમ ન બોલો...

સત્ય : મારું નામ છે સત્યભૂષણ . સાચું જ બોલું

છું. હું ગાંડો...પાગલ નથી થઈ ગયો. (અદ-હાસ કરે છે) હા...હા...નરેન પાલના રૂપિયા આ ઓફિસની બહાર પેલા ઝાડ નીચે દાટી દીધા છે...ખોડાનું ખૂન કરી બેવાર સ્નાન ક્યું છે...આ બે હાથ વડે ખોડાનું ગળું દબાવ્યું (બિંચા કરેલા બેઉ હાથ ભણી જોઈ રહે છે.) હા...હા...(હસે છે.) મથુરા ધંટ વગાડ લાઇન કલ્પીઅર આપ. ડાઉન ટ્રેન આવી. મારે...જવું છે જંકશને...મને ફાંસી આપો... મને ફાંસીને માંચડે ચઢાવો.

[મોટેથી રડે છે...પડે...]

સરસપુર મિલનું કાપડ

એ ૮ લે

સંતોષની પરાકાષ્ઠા

ટકાઉ
અને
આકર્ષક

સેનો, શટિંગ, પોપલિન
કેપ, ધોતી અને સાડી

મધ્યમ
બરતું
કાપડ

ધી સરસપુર મિલ્સ લિમિટેડ

સરસપુર રોડ : અમદાવાદ-૧૮

ટેલિફોન : ૨૪૯૦૧ - ૨૪૯૫૨

ટેલિગ્રામ : "રૂપસરસ"

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં ધર્મજીવન*

ભોળીલાલ જ. સાંડેસરા

કુલપતિ ઉમાશંકરભાઈ, આચાર્ય યશવંતભાઈ, સન્નારીઓ અને સજ્જનો!

યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાનમાળામાં બોલવા માટે મને નિમંત્રણ આપવા સારુ પ્રથમ તો ગુજરાત યુનિવર્સિટીનો તથા શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજના આચાર્યશ્રીનો આભાર માનવાનું મારું કર્તવ્ય સમજું છું.

‘પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં ધર્મજીવન’ એ વિષય મારા વ્યાખ્યાન માટે નિયત કરવામાં આવ્યો છે. આ શીર્ષકનું અર્થઘટન કેવી રીતે કરવું? વિષયનિરૂપણમાં છેક અર્વાચીન કાળના સીમાડા સુધી આવી જવું એવો એક વિચાર પ્રારંભમાં થયો હતો. પણ એક વ્યાખ્યાનની મર્યાદામાં એટલો લાંબો કાલ-ખંડ સમાવવાનું મુશ્કેલ લાગતાં પ્રાચીનકાળથી સોલંકી-વાઘેલા યુગના અંત સુધીનો—ઈસવીસનની તેરમી સદી સુધીનો સમય આમાં લેવાનું વિચાર્યું છે. જોકે વિષયનિરૂપણમાં પ્રસંગોપાત્ત એ પછીના સમયના નિદેશો પણ ઐતિહાસિક સાતત્યની દૃષ્ટિએ આવશ્યક સંભવ છે.

જે ઐતિહાસિક પુરાવા છે તે ઉપરથી ધર્મો અને સંપ્રદાયોના ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો તથા સમાજમાં પ્રચલિત ધર્મવિષયક માન્યતાઓ અને પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે અને પ્રવર્તમાન ધર્મજીવન વિષે અમુક અર્થઘટનો તે દ્વારા કરી શકાય. વળી, પ્રાચીનતર કાળ માટે પ્રમાણો વિપ્રકીર્ણ અને અદ્ય હોઈ અનુમાનોને અવકાશ વિશેષ છે. ઇતિહાસકાળમાં આ તરફ આવીએ તેમ પ્રમાણસામગ્રી વધતી જાય છે.

* ગુજરાત યુનિવર્સિટીની વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાન-માળામાં, શ્રી હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદમાં તા. ૧૧ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૧નાં રોજ આપેલું વ્યાખ્યાન,

આથી પ્રાકૃ-સોલંકી અને સોલંકી એમ બે કાલ-ખંડો કલ્પીતે વિચારણા કરવામાં થોડીક અનુ-કૂળતા થશે.

ગુજરાતમાં પ્રચલિત આર્થધર્મની મુખ્ય ત્રણ શાખાઓ હતી : બ્રાહ્મણ, જૈન અને યૌદ્ધ બ્રાહ્મણ ધર્મ વળી શૈવ અને વૈષ્ણવ એ બે સંપ્રદાયોમાં વહેંચાયેલો હતો. (સૌર સંપ્રદાયનો સમાવેશ વૈષ્ણવ સાથે કરવાનું ઉચિત થશે).

ક્ષત્રપ એ ગુજરાતનો એક પ્રાચીન રાજવંશ છે. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાનો ઈ. સ. ૧૫૦નો લેખ ગિરનારની તળેટીમાં આવેલા એક ખડક ઉપર છે, જ્યાં અશોક અને સ્કન્દગુપ્તના લેખો પણ છે. રુદ્રદામન, રુદ્રશ્રુતિ, રુદ્રસિંહ વગેરે નામો ઉપરથી ક્ષત્રપો અથવા નિદાન એમાંના અમુક વર્ગ શિવભક્ત હશે એવું અનુમાન થાય છે. ક્ષત્રપો આમ તો વિદેશી હતા, પણ તેમનો કોઈ વિશિષ્ટ લક્ષણોવાળો મૂળ ધર્મ હતો કે કેમ અથવા એવો ધર્મ તેઓ સાથે લાવ્યા હતા કે કેમ એ નક્કી કરવું શક્ય નથી. શકોના વંશજ એવા પશ્ચિમ ભારતીય ક્ષત્રપોનું લગભગ સંપૂર્ણ ભારતીયકરણ થઈ ગયું હતું. ચાણન આદિ વંશોના વીસ જેટલા પુરુષોમાંથી નવ પુરુષોનાં નામના પૂર્વાર્ધમાં ‘રુદ્ર’ શબ્દ છે. ક્ષત્રપ જ્યદામાના તાંબાના ચોરસ સિક્કા ઉપર વૃષભ અને શિવનાં પ્રતીકો છે. સ્વામી જીવદામાના માળવામાંથી મળેલા શિલાલેખમાં તે પોનાને સ્વામી મહાસેન અર્થાત કાર્તિકેયનો ઉપાસક ગણે છે.

ભારતનું એક અતિપ્રાચીન શૈવ તીર્થ સોમનાથ ગુજરાતમાં છે. ઐતિહાસિક પરંપરાઓ અને પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓ સંકલિત કરતાં એમ કલિત થાય છે કે સોમ અથવા સોમશર્મા નામે કોઈ પ્રભાવશાળી

ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી, જેણે સોમનાથનું મંદિર અંધાવ્યું અને પોતાની સંપ્રદાયપરંપરા સ્થાપી. સોમે એ સ્થાન પાશુપતોને અર્પણ ક્યું એમ પ્રભાસના એક શિલાલેખમાં નિર્દેશ છે તે વાસ્તવિક લાગે છે, કમકે સૈકાઓ સુધી સોમનાથ એ પાશુપત આચાર્યોનું મુખ્ય સ્થાન હતું અને સોલંકીયુગમાં સોમનાથના ગંડ અથવા રક્ષક પાશુપત આચાર્યો હતા. પુરાણોમાં સોમશર્માને રુદ્ર-શિવના ૨૭ મા અવતાર અને શૈવ માર્ગના પાશુપત સંપ્રદાયના પ્રવર્તક લકુલીશને ૨૮ મા અવતાર ગણ્યા છે. લકુલીશ અથવા નકુલીશનો જન્મ મધ્ય ગુજરાતમાં કાયાવરોહણ અથવા કારવણમાં થયો હતો. લકુલીશની મૂર્તિઓ ઘણી મળે છે; એ ખતાવે છે કે ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર પાશુપત સંપ્રદાયનો ઠીક પ્રચાર થયો હતો. 'કારવણમાહાત્મ્ય' એ તે પ્રમાણમાં અર્વાચીન કાળમાં રચાયેલી, તીર્થમાહાત્મ્ય વર્ણવતી સંસ્કૃત કૃતિ છે, પણ પાશુપત સંપ્રદાયનું સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં રચાયું હશે, જેમાંથી ભાસર્વકૃત 'ગણકારિકા' એ પ્રાચીન ગ્રંથ બન્યો છે.

ગુપ્તયુગીન ગુજરાતની ધાર્મિક સ્થિતિ પરત્વે જે અલ્પ ઐતિહાસિક સાધનો છે એમાંથી શૈવધર્મ પરત્વે કંઈ નોંધપાત્ર જાણવા મળતું નથી, પણ પૂર્વકાલીન ધાર્મિક પરિસ્થિતિનું સાતત્ય રહ્યું હશે એ સ્પષ્ટ છે. મૈત્રકકાલીન ગુજરાતમાં જુદા જુદા સંપ્રદાયોમાં સૌથી વધુ પ્રચલિત શૈવ અથવા માહેશ્વર સંપ્રદાય હતો, અને મૈત્રકવંશના એ સિવાય બધા રાજાઓ 'પરમ માહેશ્વર' હતા, એથી ઉપર્યુક્ત વિધાનને ટેકા મળે છે. શિવ સાથે શક્તિનાં વિવિધ સ્વરૂપોની પૂજા એ યુગમાં પ્રચલિત હતી એમ કહેવા માટેનાં પણ પ્રમાણો છે.

કૃષ્ણ વાસુદેવ અને યાદવો મથુરાથી નીકળી દ્વારકા અને આસપાસના પ્રદેશમાં વસ્યા ત્યારથી-શ્રીકૃષ્ણના જીવનકાળમાં તેમ જ તેમના દેહોત્સર્ગ પછી વાસુદેવપૂજાને અનુકૂલ વાતાવરણ પ્રાચીન ગુર્જર દેશમાં પેદા થયું. શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ણુના અવતાર ગણાયા. ભારતનું મહાન શૈવ તીર્થ સોમનાથ ગુજરાતમાં તેમ

એવું જ વૈષ્ણવ તીર્થ દ્વારકા ગુજરાતમાં. ક્ષત્રપકાળમાં ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચાર વિષે સ્પષ્ટ પુરાવા નથી, પણ જનસમાજમાં વિષ્ણુભક્તિ પ્રચલિત હતી એમ માનવું યોગ્ય છે. એ પછીના સમયમાં ગુપ્ત રાજાઓ પરમ ભાગવત-વૈષ્ણવ હતા અને સંસ્કૃત ભાષાના પક્ષપાતી હતા. મહાભારતની સંકલના સંભવતઃ ગુપ્તયુગમાં થઈ હતી, અને વાયુપુરાણ આદિ પુરાણો તથા કેટલાક સ્મૃતિગ્રંથો તે સમયે પ્રચારમાં આવ્યા હતા. એમાં નિરૂપિત આદર્શોએ સમસ્ત સમાજ ઉપર ઊંડી અસર કરી હતી. એ બધી વિશેષતાઓ ગુપ્ત રાજાઓ અને તેમના અધિકારીઓ દ્વારા ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ગુજરાતમાં દાખલ થઈ હશે અને પરમ ભાગવત ગુપ્તોને અભિમત વૈષ્ણવ ધર્મનો ગુજરાતમાં પ્રચાર થયો હશે. સ્કન્દ-ગુપ્તના ગિરનારની તળેટીમાંના લેખમાં સુદર્શન સરોવરને કાંઠે વિષ્ણુનું મંદિર અંધાયાનો ઉલ્લેખ છે.

ગુપ્તકાળમાં વિકસેલા ભાગવત સંપ્રદાયનું સાતત્ય મૈત્રકકાળમાં પણ ચાલુ રહ્યું હતું. મૈત્રક રાજાઓનો કુલધર્મ માહેશ્વર હોવા છતાં ધ્રુવસેન ૧ લો પરમ ભાગવત થયો હતો. ગારુલક વંશના રાજાઓ, જેમના કુલની ઉત્પત્તિ વિષ્ણુના વાહન ગરુડ સાથે સાંકળવામાં આવતી, તેઓ પરમ ભાગવત હતા. દક્ષિણ ગુજરાતના ત્રૈકુટક રાજાઓ ભાગવત ધર્માનુયાયી હતા. પ્રભાસ-પાટણ પાસેના કદવાર ગામનું પ્રાચીન મંદિર ભાગવત ધર્મનું મૈત્રકકાલીન મંદિર હોવાનું જાણાય છે. એમાં હાલ માત્ર વરાહાવતારની મૂર્તિ છે, પણ મૂળે ત્યાં દસે અવતારોની મૂર્તિઓ હશે એમ અભ્યાસીઓનું માનવું છે.

સૂર્યપૂજા પણ ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતી. પ્રભાસમાં સૂર્યપૂજા થતી એવો ઉલ્લેખ 'મહાભારત', વનપર્વ, અધ્યાય ૧૩૨ માં છે. પ્રભાસમાં આજે પણ જૂના સૂર્યમંદિરના અવશેષ છે. પ્રભાસનું ખીજું નામ ભારકરક્ષેત્ર છે. 'નિશીથસૂત્ર'ની ચૂર્ણિમાં આનંદપુરનું ખીજું નામ અર્કસ્થલી આપ્યું છે. 'અર્ક' એટલે સૂર્ય. 'અર્કસ્થલી' નામનું નિર્વચન એક જ રીતે શક્ય છે, અને તે એ કે પ્રાચીનકાળે

અકસ્મિકી પણ કોટચર્કની જેમ સૂર્યપૂજનું કેન્દ્ર હોય. 'સ્કન્દપુરાણ'ના પ્રભાસખંડમાં જાણવ્યા પ્રમાણે પ્રભાસમાં અકસ્મિકવનું દેવાલય હતું, તેથી પણ આ નિર્વચનને પુષ્ટિ મળે છે. મૈત્રક રાજ્યો પૈકી ધરભદ્ર 'પરમ આદિત્યલકત' બન્યો હતો. દક્ષિણ ગુજરાતના ગુર્જર વંશના કેટલાક રાજ્યો દિનકર અથવા સૂર્યના ઉપાસક હતા. લાટમાંથી માળવામાં ગયેલા પટ્ટવાયોએ માળવાના દશપુરમાં ઈ. સ. ૪૩૬ માં એટલે કે ગુપ્તયુગમાં સૂર્યમન્દિર બાંધ્યું હતું, તે ઈ. સ. ૪૭૩ માં ફરી બંધાવ્યું હતું. મૈત્રકકાળમાં ગુજરાતમાં અનેક સૂર્યમન્દિરો હોવાના પુરાવા મળે છે.

બાવીસના જૈન તીર્થંકર નેમિનાથ દ્વારકાના યાદવ રાજકુમાર હતા અને અનુશ્રુતિ પ્રમાણે એમનું નિર્વાણ ગિરનાર ઉપર થયું હતું. મૌર્ય અને ક્ષત્રપ યુગમાં ગુર્જર દેશમાં જૈન ધર્મની લોકપ્રિયતા ચાલુ રહી હતી અને ઈસવી સનના ચોથા સૈકાના આરંભમાં અને પાંચમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં આગમ-સાહિત્યની સંકલના માટે અગત્યની પરિષદો વલ્લભીમાં મળી હતી એ બતાવે છે કે પૂર્વ ભારતમાં ઉદ્ભવેલા અને વિકસેલા જૈનધર્મનું કેન્દ્રસ્થાન એ કાળે પશ્ચિમ ભારત હતું. જૈન આગમો ઉપરની ચૂર્ણિઓ અને ટીકાઓમાંથી ક્ષત્રપ, ગુપ્ત અને મૈત્રક યુગમાં થઈ ગયેલા જૈન આચાર્યો વિષે વિપુલ માહિતી મળે છે. એમાંની કેટલીક માહિતી અનુશ્રુતિઓના સ્વરૂપની હોવા છતાં અનેક આચાર્યો, તેમની પ્રવૃત્તિઓ, અન્ય સંપ્રદાયો સાથેના તેમના સંબંધો અને સંપર્કો અને ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ હતાં તે જૈન તીર્થો વિષે એમાંથી ધણું જાણવાનું મળે છે.

ગિરનારની તળેટીમાં અશોકનો શાસનલેખ એ ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારનું એક અગત્યનું સીમાચિહ્ન છે. પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ભૃગુકચ્છ અને સોપારકના પુષ્કળ ઉલ્લેખો છે, તે ઉપરથી એ નગરોની આસપાસના પ્રદેશોમાં બૌદ્ધ ધર્મનો સારો પ્રચાર હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. જૈન આગમસાહિત્ય અનુસાર, ભરૂચમાં, બૌદ્ધ સ્તૂપ અને શુદ્ધિમૂર્તિ હતાં.

વલ્લભી તેા બૌદ્ધ ધર્મનું મોટું કેન્દ્ર હતું અને ત્યાં હીનયાન તથા મહાયાન શાખાના અનેક વિહારો હતા. ગુજરાતમાં અન્યત્ર પણ એવા વિહારો હશે. શામળાજી પાસે દેવની મોરીનો મહાવિહાર એ ગુજરાતનો સૌથી મોટો બૌદ્ધ અવશેષ છે. બૌદ્ધો અને જૈનો વચ્ચે સ્પર્ધા અને વાદ્યુદ્ધો વિષેનાં અનેક કથાનકો જૈન આગમો ઉપરની ટીકા-ચૂર્ણિઓ અને ઉત્તરકાલીન સાહિત્યમાંથી મળે છે તેમાં તથ્યનો સારો અંશ છે એમ આ અવશેષ તેમ ગુજરાતમાં અન્યત્ર જાણવામાં આવેલી બૌદ્ધ શુદ્ધાઓ પુરવાર કરે છે. ઈસવી સનના છઠ્ઠા સૈકામાં લાટવાસી એક બૌદ્ધ શ્રવણ ધર્મગુપ્ત ગાન્ધાર અને મધ્યએશિયા થઈ ચીન ગયા હતા. અને ત્યાં અનેક બૌદ્ધ ગ્રન્થોના ચીની ભાષામાં અનુવાદ કરી ઈ. સ. ૬૧૬ માં ત્યાં જ અવસાન પામ્યા હતા.

જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાય સાથે સાહચર્યથી આજીવકોનો વિચાર આવે. 'પંચતંત્ર'માં 'શ્વેત ભિક્ષુ'નો અને 'સમરાષ્ટ્રચક્રહા'માં 'પંડુર-ભિક્ષુ'નો ઉલ્લેખ છે તે આજીવક સાધુ માટે છે, એની ચર્ચા મેં અન્યત્ર કરી છે. ('અન્વેષણ', પૃ. ૩૦૩-૩૦૮.) પશ્ચિમ ભારતીય 'પંચતંત્ર' તેમ જ 'સમરાષ્ટ્રચક્રહા'ની રચના પ્રાચીન ગુર્જર દેશમાં થઈ છે, એ હકીકત આ દષ્ટિએ પ્રસ્તુત છે. જૈન આચાર્ય કાલકાચાર્ય અષ્ટાંગ મહાનિમિત્તનો અભ્યાસ કરવા માટે આજીવકો પાસે ગયા હતા. આજીવકો નિયતિવાદી હોઈ નિમિત્તશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેમનામાં વિશેષ વિકસ્યો હોય એમ બને. ગુજરાતમાં જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ મોટી સંખ્યામાં હતા, પણ આજીવકોની વસ્તી પણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં અહીં હોય એ સંભવિત છે.

ગુજરાતનાં મુખ્ય બંદરોમાં અને બંદર નજીકનાં નગરોમાં પરદેશી વસ્તી, ખાસ કરીને આરબો અને ધરાનવાસી અગ્નિપૂજક જરથોસ્તીઓની વસ્તી, પ્રાચીન કાળથી હતી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં આને લગતા પર્યાપ્ત પુરાવાઓ છે. રુદ્રદામાના અમાત્ય કુલેપના પુત્ર પહ્લવ સુવિશાખે ('શ્યાવક્ષ')

જેવા ધરિની નામનું આ સંસ્કૃતીકરણ હશે ?) સુદર્શન સરોવરનું સમારકામ કરાવ્યું હતું. આ સુવિશાખ જરથોસ્તી હતો કે તેણે અથવા તેના પૂર્વજોએ, અનેક વિદેશીઓની જેમ, કોઈ ભારતીય ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ઈ. સ. ના સાતમા સૈકા આસપાસ રચાયેલી 'આવશ્યકસૂત્ર' ઉપરની ચૂલ્હિમાં એક રસપ્રદ કથાનક છે. ગિરિનગરમાં એક અગ્નિપૂજક વણિક (પારસી વેપારી) દર વર્ષે એક ધરમાં રત્નો ભરીને પછી એ ધર સળગાવી અગ્નિનું સંતર્પણ કરતો હતો. એક વાર તેણે તે રીતે ધર ભરીને સળગાવ્યું. એ સમયે ખૂબ પવન વાયો, તેથી આખું નગર બળી ગયું. બીજા એક નગરમાં એક વણિક આ પ્રમાણે અગ્નિનું સંતર્પણ કરવાની તૈયારી કરે છે એમ ત્યાંના રાજાએ સાંભળ્યું એટલે ગિરનારની આગનો પ્રસંગ યાદ કરીને તેનું સર્વસ્વ કરી લીધું (જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત, પૃ. ૬૬). આવાં કથાનકોમાં ઐતિહાસિક તરવ કેટલું એ અલગ ચર્ચાનો વિષય છે, પણ ગુજરાતનાં નગરોમાં સાતમા સૈકા કરતાંયે પ્રાચીન કાળમાં જરથોસ્તી વસ્તી હતી એ હકીકત ઉપર તો એથી પ્રકાશ પડે છે. અંભાતમાં આરબો સાથે અગ્નિપૂજકો પણ હતા. ઈસવી સનના આઠમા સૈકા આસપાસ ધરિનથી નાસી છૂટેલા પારસીઓ દક્ષિણ ગુજરાતના સંજાણ અંદરે ઊતર્યા. સંજાણનો કિરસો વધારે પ્રસિદ્ધ છે. પણ પારસીઓ એક જ સમુદાયમાં નહિ પણ જુદે જુદે સમયે અલગ અલગ જૂથોમાં જુદાં જુદાં અંદરે ઊતર્યા હોય એમ અને. પારસીઓ પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ જાળવવા છતાં ગુર્જર પ્રજા સાથે એકરસ થયા એ આપણા ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક સ્મરણીય પ્રકરણ છે. પારસી વિદ્વાનો અને લોકનેતાઓએ અર્વાચીન પ્રબોધકાળના આરંભે વિવિધ ક્ષેત્રે અગ્રયાયીપણું આચર્યું છે, પણ પ્રાચીન કાળે જરથોસ્ત ધર્મગ્રન્થોના સંસ્કૃત અને ગુજરાતી અનુવાદો પારસી વિદ્વાનોને હાથે થયા છે એ આપણા સાહિત્યિક ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર છે તથા આવા ગુજરાતી અનુવાદોનું ગદ્ય અનેક આગવી વિશિષ્ટતાઓ ધરાવતું હોઈ જૂના ગુજરાતી ગદ્યનો કોઈપણ ગંભીર

અભ્યાસી એને ભાગ્યે ઉવેખી શકે. ગુજરાવમાં પારસીઓના પ્રથમ આગમનો નિર્દેશ કરતા, શ્રી. ઉમાશંકર જોશીના સાદા પણ કવિત્વમય શબ્દોમાં કહીએ તો—

વર્ષો હજારેક પછી વહી ગયાં,
છે પારસી ગુર્જર હીર થઈ રહ્યાં.

વક્ત્રબીયુગમાં આહાણુ અને જૈન સાથે બૌદ્ધ ધર્મ પૂર્ણ કાળએ પ્રકાશતો હતો. સોલંકીયુગમાં આપણે બૌદ્ધ ધર્મનો સંપૂર્ણ લોપ જોઈ એ છીએ, પણ બુદ્ધિ અને વિચારોની વ્યવસ્થા માટે બૌદ્ધ ન્યાયના દુર્ગમ પ્રમેયોનો અભ્યાસ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતમાં કરાવવામાં આવતો એમ 'પ્રભાવકચરિત'ના કર્તા આચાર્ય પ્રભાચન્દ્ર નોંધે છે. પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યના અનેક વિરલ ગ્રન્થો ગુજરાતના હસ્તવિખિત ગ્રન્થ ભંડારોમાંથી મળ્યા છે એનું આ એક મુખ્ય કારણ છે.

વક્ત્રબી અને રાષ્ટ્રકૂટ તામ્રપત્રોમાં આહાણુને બલિ ચરુ વૈશ્વદેવ માટે દાન અપાયાં છે, પણ સોલંકી દાનપત્રો શૈવ આચાર્યોને, શૈવ મન્દિરોને કે જૈન મન્દિરોને અપાયાં છે. આહાણુને અપાયેલાં દાનપત્રમાં પણ બલિ ચરુ વૈશ્વદેવનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી. આ વસ્તુ સામાજિક-ધાર્મિક માન્યતાઓના પરિવર્તન ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. સોલંકીયુગ પહેલાંના સમાજમાં આહાણુના બલિ ચરુ વૈશ્વદેવનું જ સ્થાન હતું તે ત્યાર પછી નહોતું રહ્યું. સમાજમાં આહાણુનું કે કર્મકાંડનું મહત્ત્વ ઘટ્યું હતું એમ નહિ, પણ દાનધર્મનો પ્રવાહ કંઈક જુદા માર્ગે વળ્યો હતો, અને પૂતધર્મનું મહત્ત્વ વધ્યું હતું. વાવ, કૂવા, તળાવ, દેવાલય આદિ લોકોપયોગી આંધકામો કરવાં તથા અન્નક્ષેત્ર, વાડીઓ વગેરે પરમાર્થે સ્થાપવાં એને ધર્મશાસ્ત્રોમાં પૂતધર્મ કહે છે. અગ્નિહોત્ર, તપ, સત્ય, વેદોત્તું પાલન, આતિથ્ય અને વૈશ્વદેવ એ ઇષ્ટ ધર્મ છે. એ બંને મળાને ઇષ્ટપૂર્ત થાય. ઇષ્ટ ધર્મના ભાગરૂપ વેદોક્ત કર્મકાંડનો પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુર્જર દેશમાં ભારે પ્રચાર હતો. ગિરનારની તળેટીમાંના રકન્દ્યુમ્નના

લેખમાં જૂનાગઢના વેદપાઠી બ્રાહ્મણોનો સમહુમાન ઉલ્લેખ છે.—

द्विजबहुशतगीतब्रह्मनिर्नष्टपापं

नागरमपि च भूयात् बुद्धिमत्पौरजुष्टम् ।

મહામાત્ય વસ્તુપાલના ગાઠ મિત્ર અને સોલંકી રાજકુળના વંશપરાગત પુરોહિત સોમેશ્વરે 'સુરથોત્સવ' મહાકાવ્યના આત્મકથાત્મક છેલ્લા સર્ગમાં પોતાના પૂર્વજોનો વૃતાન્ત આપ્યો છે. તેમાં તેઓએ કરેલા અનેકવિધ યજ્ઞોના ઉલ્લેખ છે. સોમેશ્વરનો એક પૂર્વજ આમશર્મા, જે સિદ્ધરાજના મિત્ર કર્ણનો પુરોહિત હતો, તેણે જ પ્રકારના જ્યોતિષ્ટામ યજ્ઞો કર્યા હતા અને 'સમ્રાટ' એવી યાજ્ઞિકી ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં વૈદિક યજ્ઞો થતા હતા, એટલું જ નહિ, બહોળા પ્રમાણમાં થતા હતા, એ નોંધપાત્ર છે. 'નૈપધીય-ચરિત'ના સુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર તથા ધોળકાના રહેવાસી ચંદુ પંડિતે (ઈ. સ. ૧૨૯૭) દ્વાદશાહ અને અગ્નિચયન જેવા કેટલાક વૈદિક યજ્ઞો કર્યા હતા; વાજપેય અને યૃહસ્પતિસવ યજ્ઞો કરીને તેણે અનુક્રમે 'સમ્રાટ' અને 'સ્થપતિ'ની પદવી મેળવી હતી અને કેટલાક સોમસત્રો પણ કર્યા હતા. સંસ્કૃત કાવ્યોનો ચંદુ પંડિત એકમાત્ર એવો ટીકાકાર છે, જે શ્રૌતસત્રોમાંથી વારંવાર અવતરણો આપે છે. વડનગર, અણહિલવાડ, ધોળકા અને સિદ્ધપુરની શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણોની પરંપરા પણ વેદવિદ્યાના ખેડાણું ગુજરાતમાં જે સાતત્ય હતું એની ઘોતક છે.

છટ્ટવર્મની સાથેસાથ પૂર્તવર્મ આવે. પૂર્તવર્મ આચાર્યનો અધિકાર સમાજના સર્વ વર્ગોનો હતો. ગિરનારની તળેટીમાં સુદર્શન સરોવરનું આંધકામ તથા એનો ક્ષત્રપકાળમાં અને ગુપ્તયુગમાં એમ બે વાર જીર્ણોદ્ધાર એ પ્રાચીન ગુજરાતમાં પૂર્તવર્મનું બહુ ગણનાપાત્ર ઉદાહરણ છે. પ્રાચીન અને મધ્ય-કાલીન ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં સરોવરો, વાવો અને કૂવાઓના આંધકામને સવિશેષ મહત્ત્વ મળેલું છે. ગુજરાત અને રાજસ્થાન વાવોનો પ્રદેશ છે. પીવાના પાણી તેમ જ ખેતી અને માટે સરોવર

અને વાવ અત્યુપયોગી હતી. ઠેક સુદર્શન સરોવરના સમયથી માંડી અર્વાચીન કાળ સુધી સરોવર અને વાવની આ સંસ્કૃતિનું સાતત્ય ગુર્જર દેશમાં રહ્યું છે. ઇતિહાસમાં યાદગાર હોય અને સાહિત્યમાં તેમ જનશ્રુતિમાં જેની રમ્ભિતિ સચવાઈ હોય એવાં સંખ્યાબંધ સરોવરો અને વાવો ગુર્જર દેશના ઇતિવૃત્તમાં છે, અને એ પૈકી કેટલાક તો આજે પણ અવશેષરૂપે કે લગભગ અવિકલ સ્વરૂપે વિદ્યમાન છે.

ભારતવર્ષના ચારે ખૂણે આવેલાં તીર્થોમાં યાત્રાનું મહત્ત્વ તો પૂર્વકાળથી સ્થાપિત થયેલું હતું, પણ એના રપટ ઉલ્લેખો કે વર્ણનો ગુજરાતમાં સોલંકી-યુગ પહેલાં મળતાં નથી. ઈ. સ.ના તેરમા સૈકામાં રચાયેલા એક 'લઘુ પ્રબન્ધસંગ્રહ'નું સંપાદન મારા સહકાર્યકર શ્રી જયંત કાકરે કર્યું છે, તે હવે થોડા સમયમાં જ પ્રસિદ્ધ થશે. એમાંના એક પ્રબન્ધ અનુસાર સિદ્ધરાજના પુરોહિત યશોધરના પુત્રો ખીમધર અને દેવધર દેવસૂરિ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યા પછી તીર્થયાત્રા અને અધ્યયન માટે વિદેશે ગયેલા, તે પાછા ફરતાં 'સુદ્ગમ-લય'ને લીધે (મોગડો અર્થાત મુસ્લિમોના લયથી) ખીજે માર્ગે લઈ ગૌડ દેશમાં કામરૂપ પહોંચ્યા અને ત્યાં ગજરાજ ઇન્દ્ર-જલીને ત્યાં રહી ઇન્દ્રજલવિદ્યા અને ભરહશાસ્ત્ર શીખી કેટલાક સમય બાદ પાટણ આવ્યા. એ જ ગ્રન્થમાંનો ખીજ એક પ્રબન્ધ અનુસાર, પાટણથી ચાર દિવસે યાત્રાએ ગયા હતા; તેઓ કેદારેશ્વરથી પાછા વળતાં ગિરિયુક્તમાં તપશ્ચર્યા કરતા અનાદિ રાહિલને મળ્યા, અને તેમની ખબર પૂછી. તેમની ગુર્જર વાણીથી (ગુર્જરવાણ્યા) રાહિલ રંજિત થયા. એ જ વખતે ગૌડદેશના કામરૂપીકપુરમાંથી તેમની શિષ્યાઓ સિદ્ધિ-બુદ્ધિ રહ્યાણી ત્યાં આવી હતી. જયસિંહદેવનું 'સિદ્ધચક્રવર્તી' બિરુદ મુકાવવા માટે સિંહાસનારૂઢ થઈ તે અને યોગિનીઓ પણ પાટણ આવી હતી, પણ એ કાર્યમાં તેઓ સફળ થઈ શકી

૧. આ કથાનક 'પુરાતન પ્રબન્ધસંગ્રહ' (પ. ૩૬, કંડિકા ૪૦)માં અતિ સક્ષેપમાં, માત્ર અઢી લીટીમાં, આપેલું છે.

નહોતી. પ્રખંધમાંની ખીજી વિગતો ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે આ યોગીઓ અને યોગિનીઓ નાથસંપ્રદાયનાં હતાં; કેમકે ગોરખનાથ, મીનનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ આદિ સિદ્ધોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ત્યાં છે.^૨ અનાદિ રાઉલ, પ્રખંધકારના મત મુજબ, ગુજરાતના હતા. એમની તપશ્ચર્યા અને તીર્થયાત્રાનું સૂચન કરતો આ વૃત્તાન્ત રસપ્રદ છે. વાંસવાડા પાસે મહીનદીના એટમાં આવેલા વેણુશ્વર મહાદેવના મન્દિરમાં, વઢવાણની માધાવાવમાં તથા સૌરાષ્ટ્રના સાગરકાંઠા ઉપરનાં અનેક મન્દિરોમાં 'જેગી જંગમ રાઉલ જોત રાઉલ' એવા શબ્દો કોતરેલા જોવા મળે છે એમ શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ મને વાતવાતમાં કહ્યું હતું. આવા ખીજી લેખો પણ હોવા સંભવ છે. 'પ્રખંધ ચિન્તા-મણિ'માં મૂળરાજ સોલંકીના સંખંધમાં જેમનો ચમત્કારિક વૃત્તાન્ત આવે છે તે કંથડી યોગી નાથ-પંથી હોવાનો મારો તર્ક છે. નાથયોગીઓની ગુર્જર દેશની પરંપરા ઉપર તેમ જ પૂર્વ ભારત સાથેના એના સંખંધ ઉપર આ ઉદ્દેખો પ્રકાશ પાડે છે. જ્યોત્સ્નામાં રચાયેલી, ઉદ્યોતનસૂરિકૃત પ્રાકૃત મહાકથા 'કુવલયમાલા'માં રાજકુમારની જન્મપત્રિકાનો ક્ષારેશ 'વંગાલઋષિ'ના 'વંગાલખતક' અનુસાર કહેવામાં આવે છે; કુમારપાલનાં સમકાલીન જગદેવકૃત 'સામુદ્રિકતિલક' અને અજયપાલના સમકાલીન નરહરિકૃત 'નરપતિજયચર્યાસ્વરોદય'ની ધણી જૂની હસ્તપ્રતો નેપાલ દરબારની ખીર લાયબ્રેરીમાં છે એ કંઈ આકસ્મિક હોઈ શકે નહિ. પંચદંડની વાર્તા અને એ સાથે જોડાયેલી કેટલીક માન્યતાઓ કામરૂપના પ્રદેશમાંથી આ તરફ આવી એવો સાધાર તર્ક ઠો. સોમાભાઈ પાંચે ક્યો છે એને આવી હકીકતો દ્વારા વિશેષ અનુમોદન મળતું લાગે છે.

સારંગદેવ વાઘેલાના સમયની સં ૧૩૪૩ (ઈ. સ. ૧૨૮૭) ની 'ત્રિપુરાન્તક પ્રશસ્તિ'માં પાશુપત

૨. આ કથા 'પુરાતન પ્રમંધસંશ્લેષ' (પૃ. ૩૬, કડિકા ૪૨) માં માત્ર ચાર પંક્તિમાં આપેલી છે. શુભ-શીલગણિતકૃત 'પ્રમંધ પંચશતી' અથવા 'કથાકોશ'માં (શ્રી મૃગેન્દ્રવિજયજી સંપાદિત આવૃત્તિ, પ્રમંધ નં. ૯૭, પૃ. ૫૪-૫૫) આ વૃત્તાન્ત સંવાદો સાથે લંબાણપૂર્વક છે,

સંપ્રદાયના એક પ્રભાવશાળી આચાર્ય, જે ત્યાગી નહિ પણ ગૃહસ્થ હતા, તેમની તીર્થયાત્રાઓ, વૈભવ, વિદ્વતા અને સોમનાથના મન્દિરના તેમણે કરેલા જીર્ણોદ્ધારનું છોતેર ગોત્રોમાં એક સુન્દર કાવ્યરૂપે વર્ણન છે. લકુલીશના શિષ્ય ગર્ગ્યની શાખામાં, કાર્તિક રાશિના વંશમાં ત્રિપુરાન્તક થયા હતા. હિમાલય, કેદારનાથ, પ્રયાગ, શ્રીપર્વત, નર્મદા, ગોદાવરી-ત્ર્યંબક અને રામેશ્વર એમ ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીનાં અનેક તીર્થોમાં યાત્રા કરીને ત્રિપુરાન્તક પશ્ચિમ કિનારે દેવપત્તન અથવા પ્રભાસ આવ્યા. જ્યાં સરસ્વતી સમુદ્રને મળે છે ત્યાં સાક્ષાત્ શંકર જેવા ગંડ બૃહસ્પતિએ ત્રિપુરાન્તકને સોમનાથના મન્દિરના છટ્ટા મહંત કર્યાં. સોમનાથની આસપાસ ત્રિપુરાન્તકે કરાવેલાં અનેક ધર્મસ્થાનોની વાત તથા મન્દિરના ચાલુ ખર્ચ, સમારકામ, સાફસૂદી, દૈનિક પૂજા તથા ઉત્સવો માટેની શી વ્યવસ્થા હતી એની ધણી રસપ્રદ વિગતો લેખમાં આપેલી છે. ભારતના એક મહત્તમ શૈવતીર્થ વિષે અગત્યની માહિતી પૂરી પાડતા એક સમકાલીન દસ્તાવેજ તરીકે પણ આ શિલાલેખનું ધણું મહત્ત્વ છે.

સોલંકી રાજ્યો 'પરમ માહેશ્વર' કહેવાતા; એમનો રાજધર્મ શૈવ હતો. શૈવ મઠો વધારે સાધનસંપન્ન હતા અને મઠાધીશો સમાજમાં વિશેષ પ્રભાવ ધરાવતા હતા, પણ સમકાલીન સાહિત્ય અને ઉત્કીર્ણ લેખોનાં પ્રમાણો જોતાં વૈષ્ણવ ધર્મ પણ વ્યાપક પ્રચારમાં હતો; જોકે તુલનાએ વધારે મોટી જનસંખ્યા શૈવધર્મની અનુયાયી હોય એ શક્ય છે. અલગત, જનસમાજની અને સમાજ-ધુરીણોની એકંદરે પ્રતિ સમન્વયાત્મક હોઈ શૈવ અને વૈષ્ણવ વચ્ચે વ્યવહારમાં ઝાઝો ભેદ હોય એમ લાગતું નથી. વૈદિક ધર્મના બધા અનુયાયીઓ 'મહેશ્વરી' શબ્દના વ્યાપક અર્થમાં સમાઈ જતા, જે આધુનિક ગુજરાતમાં 'મેશરી' અથવા 'મેશ્રી' અંવા તદ્દલવરૂપે પ્રચલિત છે.

ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજાનો પ્રચાર પણ સમસ્ત ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં વ્યાપકરૂપે હતો એમ જુદાં જુદાં સ્થાનોનાં સૂર્યમંદિરો તથા વિપુલ સંખ્યામાં મળેલી

સૂર્યપ્રતિમાઓ ઉપરથી જણાય છે. મોઢેરાના સૂર્ય મંદિરનો વિશાળ કલામય અવશેષ સૂર્યપૂજના મહત્વની સાક્ષી પૂરે છે. સૂર્યપૂજના મૂલ સ્થાન-મૂલતંત્રનું અનુસંધાન કરાવતું સૌરાષ્ટ્રનું યાન (જ્યાં સૂર્યમંદિર વિદ્યમાન છે) અને વીળપુર પાસેનું કોટચક્ર એ સૂર્યપૂજનાં અન્ય કેન્દ્રો હતાં. સૂર્યમૂર્તિના પૂજારીઓ, જેઓ પોતાને મગ બ્રાહ્મણો અથવા શાકદ્વીપીય કે શાકલદ્વીપ બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખાવે છે, તેઓ ભારત બહારથી આવેલા છે એવી એક માન્યતા છે. (શ્રીમાલ અને આસપાસના પ્રદેશમાં આજે પણ મગ બ્રાહ્મણોની વસ્તી છે અને તેઓ જૈન મંદિરોમાં પૂજારીનું કામ કરતા હોઈ 'સેવક' તરીકે ઓળખાય છે). મૂલતંત્રના સુપ્રસિદ્ધ સૂર્ય-મંદિરમાં સેવ્યમૂર્તિ કાઢતી હતી એમ અલ્પ બિરુતીએ નોંધ્યું છે. પ્રાચીન ગુર્જર દેશના એક રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર શ્રીમાલમાં (જે અત્યારે રાજસ્થાનના જલોર જિલ્લામાં છે) જગત્સ્વામીનું વિખ્યાત સૂર્યમંદિર હતું, જેનું સ્થાન અત્યારે પણ બતાવવામાં આવે છે. 'શ્રીમાલપુરાણ' અનુસાર, સં. ૧૨૦૩માં લક્ષ્મીદેવી શ્રીમાલથી પાટણ ગયાં. એ નગરની અધિષ્ઠાયિકા શ્રી અથવા મહાલક્ષ્મી દેવીની (જે ઉપરથી શ્રીમાલ નામ પડ્યું છે) મૂર્તિ પાટણ લાવવામાં આવી, જ્યાં તે આજ સુધી મહાલક્ષ્મી માતાના મંદિરમાં પૂજાય છે. એ મૂર્તિની સાથે જગત્સ્વામીના મંદિરમાંની સૂર્ય અને રન્નાદેની સુંદર કાઠમૂર્તિઓ પણ પાટણમાં લવાઈ હતી. આ પ્રતિમાઓ ચંપાના કાઠમાંથી બનાવેલી હોઈ ચંપાના તેલથી અચાર-નવાર હળવા હાથે મદન કરી આજસુધી ત્યાં એનું જતન કરવામાં આવેલું છે. જગત્સ્વામીના મંદિરનું તોરણ કાઠમય હોવાનું 'શ્રીમાલપુરાણ'માં કહ્યું છે તે સાથે આ હકીકત બંધબેસે છે. જુદા જુદા સંપ્રદાયો સમાજમાં પ્રચલિત હતા, પણ શિવ-શક્તિ, વિષ્ણુ, સૂર્ય આદિ દેવતાઓ છેવટે તે એક સર્વ-વ્યાપી પરમતત્ત્વના આવિષ્કારો છે એ શ્રદ્ધા સમાજના ધણા મોટા ભાગની હતી અને ધાર્મિક સહિષ્ણુતા અને સમભાવના વિકાસમાં તેણે મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો.

ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના ધાર્મિક ઇતિહાસનું એક અગત્યનું પ્રકરણ મહાનુભાવ સંપ્રદાયને લગતું છે. પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે ગુજરાતમાંથી એના અવશેષો પણ લુપ્ત થઈ ગયા છે, અને એ વિષે જે કંઈ જાણવા મળે છે એ કેવળ મહારાષ્ટ્રમાંથી જ મળે છે. મહાનુભાવ સંપ્રદાયના સ્થાપક ચક્રધરસ્વામી ઇસવી સનના તેરમા સૈકામાં થઈ ગયા. તેઓ ભરૂચના સામવેદી બ્રાહ્મણ હતા અને તે સમયના ભરૂચના રાજાના પ્રધાનના પુત્ર હતા. એમનું ચરિત્ર 'લીલાચરિત્ર' નામે એક જૂના મરાઠી ગ્રન્થમાં મળે છે, જેને કેટલાક વિદ્વાનો મરાઠી સાહિત્યિક ગદ્યની પ્રથમ રચના ગણે છે. એમાં આપેલા વૃત્તાંતનો પૂરો મેળ ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસ સાથે મેળવવાનો હજી બાકી છે. પરંતુ વધાર નોંધપાત્ર વસ્તુ બીજી છે. મહાનુભાવ સંપ્રદાયનો પ્રચાર ગુજરાતમાં થયો હોય તોયે ત્યાંથી તે એ નામશેષ થઈ ગયો. વરાકમાં એનો પ્રચાર ઠીક ઠીક થયો હતો, પણ એ સંપ્રદાયના વિલક્ષણ આચારો અને ગૂઢ ક્ષિપિમાં લખાયેલા એના ગ્રંથોને કારણે ત્યાંયે એ વિષેની માહિતી પ્રમાણમાં મોટી પ્રગટ થઈ. પરંતુ ગુજરાતમાં રચાયેલા વિપુલ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં કે અન્ય કોઈ ઐતિહાસિક સાધનમાં ચક્રધર સ્વામીનો કે મહાનુભાવ સંપ્રદાયનો ઉલ્લેખ સરખો મળતો નથી એ આશ્ચર્યજનક છે. લગભગ અર્વાચીન કાળના આરંભમાં સહજનંદ સ્વામીએ ઉત્તર પ્રદેશના છપૈયામાંથી ગુજરાતમાં આવી ધર્મપ્રચાર અને ધર્મસુધાર કર્યો એની સાથે કંઈક સરખાવી શકાય એવી આ ઘટના છે ગુજરાતનાં ભાષા-સાહિત્ય-ઇતિહાસ અને જૂની મરાઠી એ બંને જાણનાર થોડાક ગુજરાતી વિદ્વાનો 'લીલાચરિત્ર' અને મહાનુભાવ સંપ્રદાયના અન્ય સાહિત્ય ઉપર કામ કરે તે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ વિષે કંઈક નવું જાણવાનું મળે એ સંભવિત છે.

આથી ઊલટું જ, જૈન ધર્મ એ જીવંત ધર્મ છે અને સેંકડો વર્ષ થયાં ગુજરાતમાં એનું સાતત્ય રહેલું છે. દ્વારકાનો અને ગિરનારનો સંબંધ તીર્થંકર

નેમિનાથ સાથે છે. ગિરિનગર, વલ્લભી અને શ્રીમાલ જૈન ધર્મનાં પણ કેન્દ્રો હતાં. પાટણના સ્થાપક વનરાજનો જૈન આચાર્ય શીલગુણસૂરિ સાથે ગાઢ સંબંધ હતો અને તેણે પોતાના પાટનગરમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હતું, જે આજ સુધી બહુમાન્ય જૈન તીર્થ છે. સંભવ છે કે એમાંની મુખ્ય મૂર્તિ વનરાજના મૂલ વનન પંચાસરમાંથી લાવવામાં આવી હોય. ગુજરાતના સોલંકી રાજ્યોનો કુલધર્મ શૈવ હોવા છતાં જૈનધર્મ પ્રત્યે પણ તેમનો આત્મીય ભાવ હતો. અનેક રાજવીઓ જૈન આચાર્યોનું સમહુમાન દર્શન કરવા જતા અને તેમની સાથે જ્ઞાનચર્ચા કરતા; રાજદરબારોમાં જૈન આચાર્યોનું મહત્વનું સ્થાન રહેતું; અને રાજકુટુંબના કેટલાક સભ્યોએ જૈન સાધુ તરીકેની દીક્ષા લીધી હોય એવાં પણ ઉદાહરણો છે. ચૈત્યવાસી જૈન આચાર્યો અને સંવેગી સાધુઓ વિદ્યાની ઉચ્ચ સાધના કરતા હતા એટલું જ નહિ, પણ સામાન્ય જનસમાજ સાથે સમરસ થયેલા હતા અને એ કારણે પ્રખનો જે વર્ગ જૈન ધર્મનું યાત્રી નહોતો એમના ઉપર પણ એમની રહેણીકરણી અને ઉપદેશની ઊંડી અસર થયેલી હતી. સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાલ એ એ પરાક્રમી રાજવીઓ ઉપર પડેલા આચાર્ય હેમચંદ્રના પ્રભાવને કારણે તથા એ પછી અર્ધી શતાબ્દી બાદ વિદ્યાપ્રેમી અમાત્ય-સેનાપતિઓ વસ્તુપાલ અને તેજપાલના જીવન અને કાર્યને પરિણામે ગુજરાતના જીવન ઉપર અહિંસાપ્રધાન જૈન વિચારસરણીની ઊંડી અસર થઈ, જે સદીઓ પછી પણ ચાલુ છે. જૈન આગમેની છેલ્લી સંકલનાનો અને આગમસૂત્રોને લિપિબદ્ધ કરવાનો પુરુષાર્થ વલ્લભીમાં થયો, તે આગમ નાં અગિયાર અંગો પૈકી નવ અંગો ઉપર પ્રમાણભૂત ટીકાઓ રચવાનું મહાકાર્ય એક નિશિષ્ટ પંડિત પરિપક્વની સહાયથી પાટણમાં આચાર્ય અભયદેવ-સૂરિએ કર્યું અને એવી જ અન્ય ટીકાઓ પાટણમાં કે આસપાસના પ્રદેશમાં શીલાંકદેવ, મલયગિરિ, નેમિચંદ્ર, મલધારી હેમચંદ્ર, શાન્તિસૂરિ, ક્ષેમકીર્તિ વગેરેએ રચી. આગમ-વિમર્શનું આ કાર્ય એ પછીના સમયમાં પણ અવિરત ચાલુ રહ્યું છે અને

છેક અદ્યતન યુગમાં મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ ઉપાડેલું આગમવાચવાનું અને આગમસંશોધનનું ભગીરથ કાર્ય એ જ ઐતિહાસિક પરંપરાનું સાતત્ય છે.

નાનાં મોટાં જૈન સ્થાપત્યો ગુજરાતમાં સર્વત્ર છે. એમાંનાં ઘણાં કેવળ ઐતિહાસિક અવશેષો નથી કે પુરાતન કલાના અવશિષ્ટ નમૂનાઓ નથી, પણ જીવંત તીર્થસ્થાનો અને સ્વચ્છ કલાધામો છે. કવિ શ્રી. નાનાલાલના શબ્દોમાં કહીએ તો, “સન્નવ્યા જૈને રસશણુગાર, લતામંડપ સમ ધર્મગાર.” દેવાલય સ્થાપત્યની પ્રાચીન પરિપાટી પશ્ચિમ ભારતમાં જળવાઈ હોય તો તે જિનભવન સમેત સાત ક્ષેત્રમાં ધનવ્યય કરવાના જૈન ધર્મના આદેશને કારણે.

ઇતિહાસકાળમાં કેટલાક જૈન આચાર્યોના ઉપદેશથી મોટી સંખ્યામાં ક્ષત્રિયોએ જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એમ લાગે છે કે જૈન ધર્મની અહિંસાની ભાવનાનો સુમેળ જેટલો વૈશ્યોની પ્રકૃતિ સાથે થાય છે તેટલો ખીજ સાથે થયો નથી. પ્રારંભમાં કેટલીક પેઢીઓ સુધી એ ક્ષત્રિયોએ વૈશ્ય-વૃત્તિનો સ્વીકાર કરવા છતાં ક્ષાત્રવૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો ન હતો, પણ પછીથી શ્રી. જિનવિજયજીના શબ્દોમાં કહું તો, “જૈન ધર્મની પ્રકૃતિને વાણિયા વધારે ફાવ્યા છે અને વાણિયાના વ્યવસાયને જૈન ધર્મ વધારે ફાવ્યો છે તો તે હારય પૂરતું જ કથન નથી, પણ પૂર્ણ વસ્તુસૂચક છે.”

શૈવ, વૈષ્ણવ, જૈન, બૌદ્ધ એ શાસ્ત્રપરંપરાગત અને સંગઠિત સંપ્રદાયો ઉપરાંત અશ્વસુત્ર લોકપરંપરાથી કેટલાયે લોકધર્મો સમાજમાં ચાલ્યા આવતા હતા. વ્યક્તિઓ, કુટુંબો કે સમાજો સંગઠિત સંપ્રદાયોનો સ્વીકાર કરે તો પણ કુલકંભાગત લોકધર્મનો સામાન્યતઃ અનાદર ન કરે એમ બનતું આવ્યું છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં પણ તેમ જ હતું. લોકધર્મમાં નાગ અને યક્ષની પૂજા વ્યાપક હતી. જૂના સાહિત્યમાંથી મળતા ઉદ્દેષોને આધારે થોડાંક ઉદાહરણરૂપે જોઈએ તો, ભરૂચથી ઉજ્જવિની જવાના માર્ગે નટપિટક (નડિયાદ?) નામે ગામમાં નાગગૃહ હતું. આનંદપુરમાં યક્ષની અને

નાગવલિકા ?) માં નાગની પૂજા થતી. દ્વારકા પાસે નંદન ઉદ્યાનમાં સુરપ્રિય નામે યક્ષનું આયતન હતું. અનેક નગરોના પરિસરમાં આવેલાં ઉદ્યાનોમાં યક્ષાયતનો હતાં અને ત્યાં લોકો યાત્રાએ કે ઉગ્રણીએ જતાં. 'સંખડિ' એટલે ઉગ્રણી. આનંદપુરના લોકો શરદઋતુમાં પ્રાચીનવાહિની સરસ્વતીના કિનારે જઈ સંખડિ કરતા. પ્રભાસતીર્થમાં અને અર્બુદ પર્વત ઉપર યાત્રામાં સંખડિ થતી. કુંડલમેઠ નામે વ્યંતરની યાત્રામાં ભરુકચ્છના લોકો સંખડિ કરતા.

નગર દેવતાની સાથે ગ્રામ દેવતા, કર્બટ દેવતા, ક્ષેત્ર દેવતા ક્ષેત્રપાલ વગેરેના ઉલ્લેખો પણ મળે છે, કાચરખમાં 'કાછરખા' દેવોનું મંદિર હતું. વાયડ ગામમાંથી નીકળેલા વાયડા વણિકો અને બ્રાહ્મણોની કુસદેવતા વાયડ માતા છે અને ઉત્તર ગુજરાતના એક ઐતિહાસિક ગામ સંડેરની ગ્રામદેવતા સંડેરી માતા તરીકે ઓળખાય છે, જોકે આવાં મંદિરોમાં શક્તિની સેવ્યમૂર્તિ તો સામાન્યતઃ શાસ્ત્રમાન્ય સ્વરૂપની હોય છે. 'શ્રીમાલ પુરાણ' (અ. ૭૦) અનુસાર, શ્રીમાલીઓનાં કેટલાંક ગોત્રોની કુસદેવતા વટયક્ષિણી અને કેટલાંકની ભૂનેશ્વરી છે. અર્વાચીન શ્રીમાલ કે ભીનમાલના પાદરમાં ક્ષેત્રપાલનું મંદિર છે; લાં ક્ષેત્રપાલ ઉપરાંત વટયક્ષિણી અને ભૂતમાતાની પૂજા થાય છે. સરસ્વતીના તીરપ્રદેશમાં તીર્થો વર્ણવતા 'સરસ્વતીપુરાણ'માં (સર્ગ ૧૬, શ્લોક ૨૫૫) સહસ્રલિંગ સરોવરના કિનારે ભૂતમાતાનું મંદિર હોવાનું કહ્યું છે. પ્રભાસપાટણમાં ભૂતમાતાનું મંદિર હોવાનો ઉલ્લેખ 'પ્રભાસખંડ'માં છે. ભૂતમાતા જ ગુજરાત-પ્રસિદ્ધ બૂટ માતા. વઢવાણમાં, લખતરમાં, ઘોળકા પાસે અરણ્યમાં અને મહેસાણા પાસે બૂટા પાલડી ગામમાં બૂટ માતાનાં મંદિરો છે. ખરવાહિની શીતલા માતાનું રૂપવિધાન શાસ્ત્રગ્રંથોમાં આપ્યું હોવા છતાં શીતલાપૂજનનું મૂળ લોકધર્મમાં છે. જુદી જુદી જ્ઞાતિઓની સેવ્ય દેવતાઓ પૈકી અનેક (ઉદાહરણ તરીકે મોઢ જ્ઞાતિની માતંગી અને તેની બહેન શ્યામલા, જ્યેષ્ઠીમલ્લો અને વાળદોની નિંબળ માતા, ઇલાદિ) માટે આવું વિધાન કરી શકાય વીર

અને ક્ષેત્રપાલ ગુજરાતને ગામેગામે હોય છે. યક્ષ અને ક્ષેત્રપાલની મૂર્તિઓ અનેક જૈન મંદિરોમાં હોય છે. 'પ્રત્યન્ધચિન્તામણિ'ના કથન અનુસાર, આળક તેજપાલનું સગપણ ધરણિગની પુત્રી અનુપમા સાથે થયું હતું, પણ તે કન્યા કદરૂપી છે એમ સાંભળીને એ સંબંધ તૂટે એ માટે, ચન્દ્રપ્રભ જિનના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત ક્ષેત્રપાલને આઠ દ્રમ્ભનો ભોગ ધરાવવાની માનતા તેજપાલે કરી હતી! જોકે સગપણ તૂટ્યું નહોતું અને તેજપાલ તથા અનુપમા લગ્ન પછી ગાઠ પ્રેમથી જોડાયાં હતાં! અમદાવાદમાં માણેક ચોકમાં ખેતરપાળની પોળ છે અને પાટણમાં ખેતર-વસી (ક્ષેતલ અથવા ક્ષેત્રપાલવસતિ) નામે મહોલ્લો છે એનો અહીં પ્રસંગોપાત્ત નિર્દેશ કરું છું. આવી અનેક વાતો ઉમેરી શકાય, પણ એક રૂપરેખાત્મક વ્યાખ્યાનમાં કેવળ ઉદાહરણરૂપે આ થોડાક ઉલ્લેખો પર્યાપ્ત થશે એમ માનું છું.

સોલંકીયુગમાં જે મુસ્લિમો ગુજરાતમાં રહેતા હતા તેઓ ધરિની કે આરબ પરદેશીઓ હતા અને રાજ્યનાં મુખ્ય નગરોમાં વસતા હતા. અત્ય વસતીમાં ધર્મપરિવર્તન હજી થવા માંડ્યું ન હતું. પરદેશીઓ અને પરધર્મીઓને સમાજમાં પૂરી સલામતી હતી. સદરે અવ્વલ મસ્જિદ ખંભાતમાં સિદ્ધરાજના સમય પહેલાં બંધાઈ હતી. સોમનાથના ભંગ જેવી લયાનક ઘટના પછી ત્રણ દસકા જેટલા ઓછા સમયમાં, ઈ. સ. ૧૦૫૩ માં આશાપેલીમાં મસ્જિદ બંધાય છે એ ઘટના સૂચક છે સર્વાનંદ-સૂરિકૃત 'જગદુચરિત્ર' અનુસાર જગદુશાહે અને વિવિધ પ્રત્યન્ધો અનુસાર વસ્તુપાલે મસ્જિદો બંધાવી હતી. એમાં રાજકીય દૂરદેશી હોય તોપણ એ સાથે રહેલી ધાર્મિક ઉદારતા પ્રશસ્ય છે. ગુજરાતના એ અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શિલ્પગ્રંથો 'જયપૃચ્છા' અને 'વૃક્ષાણુવ'માં 'રહમાણ પ્રાસાદ' અર્થાત્ મસ્જિદનું વિધાન વર્ણવાયું છે એ નોંધવું અહીં પ્રસ્તુત થશે. મુસ્લિમ પ્રબળનો પ્રયે ગુજરાતનું રાજ્ય કેવી ઉદાર દૃષ્ટિથી જોતું એનું વિગતવાર પ્રમાણ અર્જુનદેવ વાઘેલાના સં. ૧૩૨૦ (ઈ. સ. ૧૨૬૪) ના

વેરાવળના શિલાલેખમાંથી મળે છે. સોમનાથ પાટણના શિયાપથી ઈરાની વહાણવટીઓને મરિજ્ઞ બાંધવામાં ત્યાંના 'બૃહત્પુરુષો' અથવા આગેવાનોએ તથા રાજ્યાધિકારીઓએ કરેલી સહાયનો એમાં સાબાર ઉલ્લેખ છે. આ શિલાલેખ ભારતીય ધર્મનીતિનો એક ઉજ્જવળ દસ્તાવેજી પુરાવો છે.

આ વ્યાખ્યાનનું સમાપન આ પહેલાં અન્યત્ર મેં લખેલા શબ્દોમાં કરું તો આપ નિર્વાહ ગણુશો એવી આશા છે: આર્ય ધર્મની વિવિધ શાખાઓ વચ્ચે તત્કાલીન સમાજમાં પ્રશસ્ત્ય સમભાવ માત્ર નહિ, મમભાવ હતો. શૈવ, વૈષ્ણવ, શાકત અને જૈન સંપ્રદાયો વચ્ચે વિશિષ્ટ ઐક્ય હતું. એ યુગના એક અગ્રગણ્ય પુરુષનું ઉદાહરણ લઈએ તો ચૌલુક્ય રાજપુરોહિત સોમેશ્વર આરૂઠ શૈવ અને શાકત તથા વેદવિદ્યામાં નિષ્ણાત હતો, છતાં રામભક્તિ પ્રદર્શિત કરતાં નાટકો અને સ્તોત્રો તથા કૃષ્ણભક્તિનાં સુલાપિતો તેણે રચ્યાં છે એટલું જ નહિ, જૈન મન્દિરોના પ્રશસ્તિલેખો પણ આપ્યા છે. ચિતોડના કિલ્લા ઉપર એક શિવમન્દિરમાંના રાજા કુમારપાલના પ્રશસ્તિલેખની રચના દિગંબર ભટ્ટારક રામકીર્તિએ કરી હતી. શ્રવણ અને ધ્રાહણ વચ્ચે જૂના સમયથી ચાલતો આવેલો દ્રુષ, જેની નોંધ પતંજલિ અને ખીન્નઓએ કરી છે તે, ગુજરાનમાં જાણે કે લોપ

પામી ગયો હતો. એક જ્ઞાતિ કે કુટુંબની વ્યક્તિઓ જુદા જુદા સંપ્રાદયની હોય એ પરિસ્થિતિ ગુજરાતના હિન્દુસમાજમાં આજ સુધી ચાલતી આવેલી છે. મધ્યકાલ અને ઉત્તર મધ્યકાલના ગુજરાતી જીવન ઉપર જે મહાન આચાર્યોની જખરી અસર છે—એક હેમચન્દ્રાચાર્ય અને ખીન્ન વલ્લભાચાર્ય. ઇતિહાસકાર પાણ્ડિતરના શબ્દોમાં કહીએ તો, “હેમચન્દ્ર એ અદ્ભુત સામર્થ્ય, અતુલ પાંડિત્ય અને વ્યાપક દર્શનવાળા આચાર્ય હતા, જેમની તુલના કેવળ શંકરાચાર્ય સાથે થઈ શકે—ભારતના સર્વ કાળના મહાપુરુષોમાં જેનું સ્થાન હોય એવી એ અગ્રેડ વ્યક્તિ છે.” (‘એ સર્વે ઓફ ઈન્ડિયન હિસ્ટરી,’ પૃ. ૧૬૫) તેમણે ગુજરાતના જીવનમાં અહિંસા, તપ અને દાન ધર્મને દૃઢમૂલ બનાવ્યાં અને સઘન વિદ્યાની સખળ પરંપરા ઊભી કરી. વલ્લભાચાર્યે આર્યધર્મસંમત આ પરંપરાનો સ્વીકાર કરીને તેમાં સેવાનો આનંદ અને ઉત્સવોનો ઉલ્લાસ ઉમેરી પ્રગ્નજીવનને સાચા અર્થમાં નવપલ્લવતા અર્પી, ભક્તિમાર્ગનો મહાયાન સર્વ પ્રકારના અધિકારીઓ માટે ચાલુ કર્યો. હેમચન્દ્રાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય જેના પ્રતિનિધિઓ છે એવા ભારતીય ચિન્તનપ્રણાલી અને આચારસરણીના જે મહાપ્રવાહો ત્યાર પછી ગુજરાતના જીવનમાં સમન્વિત એકરૂપતા પામ્યા છે.

ગાંધી બાપુને! / ઈન્દિરચન્દ્ર ભટ્ટ

હવે ગાંધી બાપુ નવલ રૂપમાં જન્મ ધરવો રહ્યો તારે, આંહીં વિષમ રીત છે તે મનમહીં વિચારી જાઉંથી, અધીર ન થતો, લોક અવળી રીતે ચાલે છે ને જગત પણ આ તે જ નથી હાં! સવારે દોડીને પ્રતિપલ ભમે સ્વાર્થ વરવા અને સંધ્યા ટાણે વિકલ, ટિખળે જોમ ભરતા વળે છે પાછા સૌ શિથિલ ડગલે કંદર મહીં,

પછી નિદ્રા ઢૂંઢે સપન વણુવા આત્મરતિનાં. અહીં તો તારા એ વિલય પછીથી રૂપ અદલી ગઈ છે પૃથ્વી ને વિગત પળનું કાંઈ જ નથી. હવા પાણી માટી નથી નથી રહ્યાં પૂર્વ યુગનાં નથી એકે સાચું મનુષ્યજલમાં સર્વ અહીંયાં. ચહે પૃથ્વીપાટે જનમ અધુના તો પરહરી બધાંયે તરવોને ગ્રહણ કર જવાળા અગનની.

ગાંધીજીની આત્મકથા : થોડી પાઠ્યચર્યા

નગીનદાસ પારેખ

‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ પહેલાં હપતે હપતે ‘નવજીવન’માં પ્રગટ થઈ હતી. એના પહેલા ત્રણ ખંડો ભાગ ૧ના રૂપે સંવત ૧૯૮૩ની રેવિયા બારશે (૧૯૨૭માં) પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયા હતા. એના પ્રકાશકના નિવેદનમાં જણાવેલું છે કે ‘આ પ્રકરણોને આ આકારમાં છાપવા આપતા પહેલાં ફરી એક વાર ગાંધીજીએ સમય કાઢી તપાસી આપ્યાં છે.’ એટલે કે પુસ્તકાકારે છપાવેલી પહેલી આવૃત્તિ અને ‘નવજીવન’માં હપતે હપતે પ્રગટ થયેલી ‘આત્મકથા’ વચ્ચે જો કંઈ ફેરફાર હોય તો તે ગાંધીજીએ કરેલો છે એમ મનાય.

એ જ રીતે, ચોથો અને પાંચમો ખંડ બીજા ભાગરૂપે એ વરસ પછી એટલે કે ૧૯૮૫ના આષાઢ (૧૯૨૯)માં પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયાં હતાં. તેમાં પ્રકાશકનું જે નિવેદન છે, તેમાં ગાંધીજીએ તપાસ્યાનો ઉલ્લેખ નથી.

મારી પાસે આ પહેલી આવૃત્તિ છે. એ જ મેં સ્વાધ્યાયની દૃષ્ટિએ વાંચેલી. ત્યારપછી થોડાં વરસ ઉપર મારે ગાંધીજી લખાવવાના આવ્યા ત્યારે ૧૯૪૦ માં પ્રગટ થયેલી એક જ પુસ્તકમાં પાંચે ખંડ આપતી નાગરી આવૃત્તિ મેં વાપરી હતી. હમણાં ગાંધીજી વિશે લખતી વખતે મારે ઘણી વાર સંદર્ભ માટે ખંડે આવૃત્તિઓ જોવાનો પ્રસંગ આવતો. એમ કરતાં મને માલૂમ પડ્યું કે પહેલી આવૃત્તિ અને આ ૧૯૪૦ની આવૃત્તિ એ વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક પાઠફેર છે. નિવેદનમાં એને વિશે ઉલ્લેખ નથી એટલે એ ફેરફારો ગાંધીજીએ પોતે કરેલા છે કે કોઈ બીજાએ કરેલા છે, તે કહેવું મુશ્કેલ છે. મેં ખંડે આવૃત્તિઓ આખી મેળવી નથી. અનાયાસે કેટલાંક સ્થાનો સરખાવવાનાં આવતાં જે ફેરફાર માલૂમ પડેલા તે જ મેં નોંધ્યા છે. કોઈને ઉપયોગી થશે માની તે જાહેરમાં મૂકું છું.

નાગરી આવૃત્તિ

પૃ. ૫. સત્યની શોધનાં સાધનો જેટલાં કઠણ છે તેટલાં જ સહેલાં છે.

પહેલી આવૃત્તિમાં ‘કઠણ’ ને બદલે ‘કઠિન’ છે.

પૃ. ૫. એ અભિમાનીને અશક્ય લાગે અને એક નિર્દોષ બાળકને તદ્દન શક્ય લાગે.

પ્રથમ આવૃત્તિમાં ‘શક્ય’ને બદલે ‘સંભવિત’ છે.

પૃ. ૨૬. પણ મને કંઈ ગેડજ ન ખેસે. પ્રથમ આવૃત્તિમાં ‘ગેડ’ને બદલે ‘ઘડ’ છે.

પૃ. ૨૯. માતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરું.

પ્રથમ આવૃત્તિમાં ‘માતાના શબ્દનું’ છે.

પૃ. ૩૮. પણ આપઘાત કઈ રીતે કરવો?

આપઘાત કરવો સહેલો નથી.

પ્રથમ આવૃત્તિમાં ખંડે સ્થળે ‘કરવી’ છે. એટલે આપઘાતનું સિંગ સ્ત્રીસિંગ છે.

પૃ. ૪૦. જે માણસ અધિકારી આગળ, સ્વેચ્છાએ, પોતાના દોષનો, નિખાલસપણે ને ફરી કદી તે ન કરવાનો, પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લે છે તે શુદ્ધતમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે.

પ્રથમ આવૃત્તિમાં આ પ્રમાણે છે :

‘જે માણસ અધિકારી આગળ સ્વેચ્છાએ પોતાના દોષનો નિખાલસપણે ને ફરી કદી તે ન કરવાની પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લે છે તે શુદ્ધતમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે.’-૪૮

મને લાગે છે કે આ ખૂબ વાક્ય સાચું અને સ્પષ્ટ છે. એમાં ફેરફાર કરવાથી તે ખૂબ ગોટાઈ ગયું છે અને માટે જેણે એ સુધાર્યું છે તેણે અનેક અદ્વિરામો મૂક્યાં છે છતાં અર્થ અને રચના ગોટાચેડાં જ રહ્યાં છે. આમ જુઓ તો ફેરફાર માત્ર ‘કરવાની’ ને બદલે ‘કરવાનો’ કરવા પૂરતો જ છે, પણ તેથી એ શબ્દનો સંબંધ પ્રતિજ્ઞાને બદલે ‘સ્વીકાર’ સાથે જોડાઈ ગયો છે અને વાક્ય ગોટાઈ ગયું છે.

૫. ૭૦. હવે મેં ખર્ચ અડધું કરી નાખવાનો વિચાર કર્યો.
પ્રથમ આવૃત્તિમાં 'અરધું' છે.
૫. ૭૭. જે નવો ધર્મ સ્વીકારે છે તેની તે ધર્મના પ્રચારને લગતી ધગશ તે ધર્મમાં જન્મેલાંના કરતાં વધારે જોવામાં આવે છે.
પ્રથમ આવૃત્તિમાં 'જન્મેલાના' છે એ કોઈ પણ એક માણસને લાગુ પડે છે. સુધારેલું વાક્ય તે ધર્મનાં બધાં માણસોને લાગુ પડે છે. મૂળ વાક્ય ખોટું નહોતું.
૫. ૧૦૨ દુનિયાના ચાલતા ધણા નશાઓમાં તમાકુનું વ્યસન એક રીતે સહુથી વધારે ખરાબ છે. પ્રથમ આવૃત્તિમાં 'દુનિયામાં' છે. અને એ વધારે સારું લાગે છે.
૫. ૧૨૮. જો તારે સુખેથી ખેસવું હોય ને એ પૈસા કમાવા હોય તો તને મળેલી ચિઠ્ઠી ફાડી નાંખ અને થયેલું અપમાન ગણી જા.
પ્રથમ આવૃત્તિમાં 'એ પૈસા કમાવો હોય' એમ છે. ધણે ભાગે એમ બોલાય પણ છે.
૫. ૧૫૦. તમે તમારે નિરાંતે બેઠા રહો!
પ્રથમ આવૃત્તિમાં 'તમે તારે' છે. છાપભૂલ હોવાનો સંભવ છે.
૫. ૧૫૮. આ પાના ઉપર કોઈ શાબ્દિક ફેરફાર નથી. એક જગ્યાએ ફકરા જુદી રીતે પાડ્યા છે. સરખાવતાં માલુમ પડે છે કે અંગ્રેજીમાં વળી આ બંને કરતાં જુદી જ ત્રીજી જ રીતે ફકરા પાડેલા છે. ૧૯૪૦ ની આવૃત્તિમાં બીજા ફકરાનું પહેલું વાક્ય પ્રથમ આવૃત્તિમાં પહેલા ફકરાનું છેલ્લું વાક્ય હતું.
૫. ૨૪૨ 'ત્યારે તમે મને આ વાત લેખિતવાર આપશો ?'
પ્રથમ આવૃત્તિમાં 'લેખિતવાર' છે. જોડણી-કોશમાં 'લેખિત' શબ્દ સ્વીકારેલો નથી એટલે કદાચ આ ફેરફાર કર્યો હોય. છાપભૂલ પણ હોય.
૫. ૩૭૮. હજી કોઈ પ્રયત્ન થઈ શકતા હોય તો કરી છૂટીએ.

- પ્રથમ આવૃત્તિમાં 'હોઈએ' છે. લેખકના મનમાં 'હજી કોઈ પ્રયત્ન કરી શકતા હોઈએ' એવી વાક્યચરચના હોવાનો પણ સંભવ છે. લખતાં લખતાં એકમાંથી બીજી રચનામાં સરી ગયા હોય.
૫. ૩૮૧. જોહાનિસબગથી આવીને પોલાકને આ મહરવના ફેરફારની વાત કરી.
પ્રથમ આવૃત્તિમાં પણ આ પ્રમાણે જ છે, પણ મને અહીં 'થી' ભૂલથી લખાયેલો લાગતો હતો. અંગ્રેજીમાં જોતાં એ વાત સાચી લાગી. હમણાં જે ૧૯૬૨ની આવૃત્તિ પ્રચારમાં છે તેમાં અહીં નોંધ મૂકી આ ભૂલ સુધારેલી છે.
૫. ૪૩૬. હવાલે કરવાનું કહ્યું.
પ્રથમ આવૃત્તિમાં 'કર્યું' છે. છાપભૂલ હોવાનો સંભવ છે.
૫. ૩૫૧. 'તમારી હું જે આશા રાખું છું તે કામ તમે આપશો તો હું મુદ્દલ વધારે નથી ગણતો.'
પ્રથમ આવૃત્તિમાં પણ આ પ્રમાણે જ છે, પણ અર્થ જોતાં 'તમારી પાસે હું જે આશા રાખું છું' એમ હોય તો વધારે સારું. અંગ્રેજીમાં એ જ રીતે અર્થ કરેલો છે: Not too much if you will give me the work I want from you.
૫. ૫૦૭. મારે ખજૂર જોઈતું હતું. પ્રથમ આવૃત્તિમાં 'જોઈતો હતો' છે.
કેટલાક ભાગોમાં 'ખજૂર' સ્ત્રીલિંગમાં વપરાય છે, એ જો સાચું હોય તો અહીં ગાંધીજીના અક્ષર ઉકેલવામાં ભૂલ છે એમ કહેવાય. 'ખજૂર જોઈતી હતી'નું 'જોઈતો હતો' વંચાયું હોય અને જો એમ હોય તો 'આપઘાત'ના લિંગનો પણ ખુલાસો મળે. ત્યાં પણ 'આપઘાત કરવી' એમ વંચાયું છે તે 'આપઘાત કરવો' એમ લખેલું હોય. એટલે કે દીર્ઘ 'ઈ' અને 'કાનો માત્ર' લગભગ સરખી રીતે લખતા હોય, એ સંભવિત છે. એટલે 'જોઈતી હતી'નું 'જોઈતો હતો' વંચાયું અને 'કરવો'નું 'કરવી' વંચાયું.

રમણુભાઈની તત્ત્વમીમાંસા

જયેન્દ્રકુમાર યાજ્ઞિક

૩. ઈશ્વર અને જગત

રમણુભાઈના મત પ્રમાણે ઈશ્વર જગતનો કર્તા છે. ઈશ્વરનું કર્તૃત્વ અને તેનું સ્વરૂપ સમજાવતાં રમણુભાઈ લખે છે કે, ' ઈશ્વરના ઈશ્વરત્વના આપણા અનુભવમાં તેની કર્તૃત્વશક્તિ આપણા હૃદય ઉપર ઘણી વિશેષતાથી અંકિત થાય છે. આ કર્તૃત્વશક્તિ તે કારીગરના હુન્નર કે સંન્યા ગોઠવનારની હોશિયારી સરખી નથી, પણ અગાધ દીર્ઘદૃષ્ટિતાળી અને અતિ વિશાળ યોજનાને ક્રમશઃ ઉદ્ભૂત કરનારી અનુપમ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રભાવ તેમાં રહેલો છે. ઈશ્વર તે માત્ર પરમાણુઓનો ધડનાર (Manufacturer of atoms) અને આત્માઓનો મીઠ્ઠી (artificer of souls) નથી, પણ નિરવધિ કાલ પર્યન્ત ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી જ્ય અને નવા નવા ચમત્કારોના પ્રાદુર્ભાવથી સફલ થતી જ્ય એવી સૃષ્ટિ રચવાની ભાવના ધારણુ કરી ઇચ્છા માત્રથી તે ભાવનાને અમલમાં મૂકે છે તે હથોડા, વાંસલા, ટાંકણાં કે લેલા સરખાં ઓગર વડે સૃષ્ટિ કરતો નથી, તેમ જ માટી, સૂતર કે ધાતુ સરખાં ઉપાદાન વાપરતો નથી. અસ્પૃશ્ય અને અદૃશ્ય નિયમોથી તેની સૃષ્ટિ રચાઈ છે અને નિરંતર રચાતી જ્ય છે. કૂંકે મારીને મહેલ ઊભો કરવાના જાદુગરના તરંગ સરખી તેની સૃષ્ટિરચના વ્યવસ્થા વગરની અને વૃદ્ધિના અલક્ષિત ક્રમ વગરની હોતી નથી.' [૨૦૭૦-૭૧]

ઈશ્વરે રચેલી સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ અને તેના ઈશ્વર સાથેના સંબંધની સમજૂતી મેળવવા માટે ઈશ્વરને કવિની અને સૃષ્ટિને તેના કાવ્યની ઉપમા આપવાનું યોગ્ય છે એવો પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરતાં રમણુ ભાઈ જણાવે છે કે, ' ઇચ્છામાત્રથી જ થતી આ સૃષ્ટિક્રિયાને, કાંઈ

પણુ સ્થૂલ ઉપાદાન કે સ્થૂલ સાધન વિના માત્ર ઈક્ષણથી—માત્ર જ્ઞેયાથી, માત્ર કામનાથી—માત્ર મન કર્યાથી થતી આ જગદુત્પત્તિને આપણી માનવભાષામાં આપણા માનવ અનુભવમાં કવિસૃષ્ટિ સિવાય ખીજી કંઈ ધારણુ દ્વારા ઓળખી શકીશું ?... સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી ઈશ્વર તપ એટલે સંકલ્પ કરી જગત સૃજે છે તે મહાન આદર્શની છાયા કવિત્વમય સૃષ્ટિ રચતા માનવપ્રવિના વ્યાપારમાં પણુ જ્ઞેવામાં આવે છે. કવિ પણુ કવિત્વ સર્વ (Poetic fire) થી ઉદ્ભૂત થઈ તપ કરે છે, સંકલ્પ કરે છે, વેગથી ઊછળતા ભાવપ્રવાહને સ્થૂળ રૂપ આપવા મથે છે, અમૂર્ત (abstract)ને મૂર્તિમંત (concrete) કરવાનો ભારે માનસિક પ્રયાસ કરે છે, સુન્દરતાની અમૂર્ત ભાવનાના દર્શનની પ્રાપ્તિથી મૂર્તિમંત સુંદર ચિત્રો અને પ્રસંગો ઉત્પન્ન કરે છે.' [૨૦૭૨] આ પરથી રમણુભાઈના મત પ્રમાણે એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે ' સૃષ્ટિ કાર્યમાં વ્યાપી રહેલી ઈશ્વરની ભાવના પરમ શક્તિમત્વ દર્શાવે તેમ જ કવિત્વ દર્શાવે છે. ભવિષ્યમાં સૃષ્ટિ કેવી કરવી એ ભાવના સાથે ભવિષ્યની સૃષ્ટિ સંવાદી થાય, ભાવનાસાર સૃષ્ટિ બની રહે અને ખીલી રહે એ ભવિષ્ય સંકલ્પ ધારણુ કરવામાં અને પાર પાડવામાં કવિત્વ રહેલું છે.' [૨૦૭૮]

આ સૃષ્ટિ એ ઈશ્વરે રચેલું એક કાવ્ય છે એ વાચકની પ્રતીતિ કરાવતા અનુભવોનું વર્ણન આપતા રમણુભાઈ લખે છે કે ' વિશ્વના સર્વ વિભાગોમાં આપણે સુસુચિત્ર પ્રમાણુ પ્રકટ થતું જોઈએ છીએ, સર્વત્ર સંવાદનો અને અનુકૂલતાનો ગુંજારવ જોઈએ છીએ, કુદરતના દેખાવોથી આપણને આનંદની વૃત્તિ થાય છે, વિવિધ બનાવો નજર આગળ કે ચિત્ર આગળ આવતાં આપણા હૃદયમાં સમભાવ અને

ધન્યવાદની વૃત્તિ થાય છે. કુદરતમાં ધણી જ સાદાઈ છે એમ આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. કુદરત સાથે બહુ આવેશથી આપણી પ્રતિ અંધ ય છે, આ સર્વ અનુભવ આપણી પ્રતિ કંરે છે કે કવિની સુંદરતાના સંજ્ઞાની— કૃતિ આપણી ઇન્દ્રિયગોચરતામાં આવી રહી છે. કાવ્યની અસર કરવા બાણી જોઈ એવો પ્રયાસ આદરેલો હોતો નથી, પણ કવિની પ્રતિભાથી થતી સિદ્ધિથી એ અસર થાય છે. સત્ય અને સૌંદર્યનું દર્શન કવિમાં આપોઆપ વસે છે અને તેથી કલાવિધાનથી રચાતી કૃતિ જેમ અંધાતી અને ઉદ્દાસ પામતી જાય છે તેમ તેની ઘટનામાં સૌંદર્ય અને સત્યનો અનુપ્રવેશ થતો જાય છે. ઉત્સર્ગશક્તિવાળી પ્રતિભામાં સૌંદર્ય, પ્રેમ, સત્ય, માંગલ્ય વગેરેનાં અમૂર્ત ખીખાં હેય છે અને એ પ્રતિભા જે કૃતિઓ રચે છે તે પર એ ખીખાં છપાતાં જાય છે. વિશ્વના દિવ્ય કાવ્યમાં આ જ અનુભવ આપણને થાય છે, અને માનવ કાવ્યમાં તો તેની ઝાંખી જ થાય છે એમ સમજાય છે.’ [૨૦૧-૨૨] વળ, ‘ઈશ્વરનું સ્વરૂપ આનંદમય છે, માનન્દરૂપમમૃતમ્ એવું તેનું ઉપનિષદમાં વર્ણન કર્યું છે. એ અમૃતનો આપણને આસ્વાદ થાય છે. વિશ્વમાં પ્રવર્તી રહેલું તેનું સત્ય, તેનું જ્ઞાન, તેની શાંતિ, તેની પવિત્રતા, તેની મંગલતા, તેના અનેક અત્કાર, આપણા આત્મામાં આનંદની ભિમિ ઉત્પન્ન કરે છે, એ સર્વમાં કાંઈ મોહદાયી અમૃત રહેલું છે એમ આપણને સાક્ષાત્કાર થાય છે.’ [૨૦૨] સંક્ષેપમાં કહીએ તો ‘રસ-નિષ્પત્તિના સ્થાવ આખા વિશ્વમાં પરમાત્માએ ભર્યા છે, તેના આનન્દસ્વરૂપમાં રસનો અગાધ અનંત સાગર છે અને તે માટે તેને રસો વૈ સ્વઃ ‘તે ખરે રસ છે’ એ પ્રકારે પણ ઉપનિષદમાં વર્ણવ્યો છે. આ રીતે કાવ્યપ્રયોજનની સિદ્ધિમાં પણ આપણને ઇશ્વરના કવિત્વનું દર્શન થાય છે.’ [૨૦૩]

જગતને ઇશ્વરરચિત કાવ્ય ગણવામાં ઉદ્ભવતી એક સૈદ્ધાંતિક મુશ્કેલીનો નિર્દેશ કરતાં રમણભાઈ જણાવે છે કે ‘માનવકવિતા અર્થવાળી શબ્દોની બનેલી હોય છે... ઇશ્વરનું કાવ્ય શબ્દમાં નથી, વાણીમાં

નથી: આવો ફેર છે તો ઇશ્વરની કૃતિને કાવ્ય ન કહેતાં ચિત્ર કે શિલ્પકામ કેમ ન કહેવું? [૨૦૩] રમણભાઈના મત પ્રમાણે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે ‘ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં ભાવમય રચનાનાં ચિત્ર કે શિલ્પકામ જેવા નાના છૂટક કંકડાં નથી પણ કાવ્ય પેઠે ભાવનો સતત પ્રવાહ વહી રહેલો છે. સમગ્ર સંપૂર્ણ, સર્વ અવયવથી સંબદ્ધ અખંડ કાવ્ય છે. તેને ચિત્ર કે શિલ્પકામ કહી શકાય તેમ નથી. માનવઅનુભવ દર્શાવનારી ભાષામાં તો તેને કાવ્ય જ કહી શકાય તેમ છે.’ [૨૦૪]

વળી, ‘શબ્દના અભાવનો તક્ષવત દેખાય છે તેવો વાર્તવિક નથી. અક્ષરોની શોધ થયા પછી કવિને મોઢે કે કોઈને મોઢે કાવ્યનું શ્રવણ થવું જોઈએ એ આવશ્યક રહ્યું નથી. કવિનાં કાવ્યો આપણે કવિને મોઢેથી નહિ પણ લખાયેલાં જ વાંચીએ છીએ. કાવ્યોના શબ્દો મૂળાક્ષરો (alphabets)માં જ હોય અને ચિત્રચિહ્નો (hieroglyphics) માં લખ્યા હોય તોપણ અર્થ પ્રકટ કરી શકે. મૂંગા માણસો શબ્દો બોલી શકે નહિ તે પણ શબ્દો વાંચી શકે અગર ચિત્ર-ચિહ્નો વાંચી શકે તો કાવ્ય સમજી શકે. લખેલા શબ્દોને બદલે બોલેલા શબ્દો લઈએ તો તે પણ અર્થ સમજવાના સંકેત (conventions) છે. માણસોના અર્થ સંપૂર્ણ રીતે સમજાય એવું સાધન તે ભાષા છે. અને કવિતાનું સાધન તે ચિત્ર કે શિલ્પકામ નહિ પણ ભાષા છે, કારણ કે ભાષાથી જ અર્થ સંપૂર્ણ રીતે સમજાય છે. પણ ઇશ્વરના અર્થ ખીખાં સાધનોથી માનવભાષા કરતાં ધણી વધારે સારી રીતે સમજાય છે; ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં ભાવનો સતત પ્રવાહ છે; મનુષ્ય સરખી ભાષા વિના તેમાં ભાવનું સાતવ્ય કે વર્ણનસમગ્રત્વ ખંડિત થતું નથી. તો ઇશ્વરની સૃષ્ટિને કાવ્ય ન કહેવાનું કાંઈ કારણ નથી.’ [૨૦૪-૨૫]

આ રીતે રમણભાઈ એવા નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે ‘ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાંની સુંદરતા માનવ ભાષામાં દર્શાવેલી ન હોવા છતાં વિશ્વની ભાષામાં પ્રકટ

થયેત્રી હોવાથી તે રસિકજનો ગ્રહણ કરી શકે છે. સર્વ કવિઓ એકમતે સૃષ્ટિને સંપૂર્ણ સૌંદર્યવાળી કહે છે. સર્વ દેશના સાહિત્યમાં કુદરતના રમણીય દેખાવોથી થયેલો ઉલ્લાસ વર્ણવેલો છે.' [૨-૮૭] આ પરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે કુદરતના અનેક-વિધ દેખાવો સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય નિર્વિવાદ રીતે દર્શાવે છે અને ઈશ્વરની ભાષામાં સતત ભાવ-પ્રવાહવાળું કાવ્ય પ્રકટ કરે છે.' [૨-૮૮]

આ ઉપરાંત, રમણભાઈ એમ પણ જણાવે છે કે, 'સૃષ્ટિમાંના દેખાવોથી ઈશ્વરના કાવ્યની ભાષા સમાપ્ત થતી નથી. મનુષ્યની વાણી, પક્ષીઓનાં કૂચન, મનુષ્યનો ઇતિહાસ, મનુષ્યનું સાહિત્ય, મનુષ્યનાં કાવ્ય ચિત્ર, શિલ્પકામ, સંગીત, કુદરતનો ઉત્તમોત્તમ વિકાસ (evolution), મનુષ્યને પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન, મનુષ્યલક્ષણ, સદ્ગુણ એ સર્વ ઈશ્વરના કાવ્યની ભાષા છે.

આ સર્વ સૃષ્ટિ જે દેખાવ અને વિચાર આપણી

સમક્ષ મૂકે છે તે એ કાવ્યના શબ્દ અને અર્થ છે. અને તે પાછળ જે વ્યંગ્ય અર્થ રહેલો છે તે એ કાવ્યનો રસ છે. એ વ્યંગ્ય એકદમ પ્રકટ થતો નથી. રસિકતા વગરના જનોને એ સર્વ પોતાનાં સ્થૂળ રૂપમાં જ દેખાય છે. વર્ડસ્વર્થ કહે છે તેમ જ્યારે એવી સ્થિતિ આવે છે કે, 'They flash upon the inward eye'—'અંતર્યક્ષુ ઉપર તેનો પ્રકાશ પડે છે' ત્યારે હૃદયમાં સ્થપાયેલા ભાવ તે વ્યંગ્ય પારખી લે છે અને તેની સાથે એકાત્મ થઈ રસાસ્વાદ કરે છે. પ્રથમ દર્શને દેખાતા બાહ્ય અર્થ કરતાં એ વ્યંગ્ય અર્થ ધણો ઉત્તમ છે એમ પ્રતીતિ થાય છે. સ્થૂળ સૃષ્ટિની વિશાળતા અને ઉપયોગિતા મહાન છતાં તેની પાછળ રહેલો ઈશ્વરનો વ્યંગ્ય અર્થ કંઈ અદ્ભુત ચમત્કારવાળો છે એમ સમજાય છે. એ રીતે ઈશ્વરનું કાવ્ય તે ઉત્તમોત્તમ ધ્વનિકાવ્ય છે.'

(કમશઃ)

ચર્યાપત્ર

'વિગત'

(શ્રી કાન્તિલાલ શાહના 'વિગત' શબ્દની માર્ચના અંકમાં ચર્યાના અનુસંધાનમાં — સં૦)

વિગત શબ્દની કઈ જોડણી પસંદ કરવી તે અંગે સંસ્કૃત શબ્દ 'અકિત'નો વિચાર કરવો ઘટે. 'વ્યકિત' શબ્દ વ્યંજ્ ધાતુ પરથી બનેલું નામ છે. વ્યંજ્ એટલે સ્પષ્ટ કરવું છે, to reveal, to manifest.

વ્યક્તિ નારી જાતિનો અર્થ clear perception આપેના સંસ્કૃત-અંગ્રેજી શબ્દકોશમાં છે.

'વિગત' શબ્દનો અર્થ detail એટલે રજેરજ હકીકત જે clear manifestationમાં સમાય છે, ખીજો અર્થ distinctness પણ આપેલો છે. ત્રીજો અર્થ true character, real form આપેલો છે. 'વિગત'—સંસ્કૃત જોડે વિગત—detailનો સબંધ નથી એમ મને લાગે છે.

શબ્દશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર 'વ્યમાં 'ય' ઇ નું ર્ણાંતર છે. સંપ્રસારણ અને પ્રતિસંપ્રસારણના

નિયમાધારે વ્યાવહારિકનું વિવારિયા, ધ્યાનનું ધિયાન જેવા પ્રયોગો મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં દેખાય છે. વ્યષ્ટ to pierce ઉપરથી વીંધવું વગેરે છે.

તેમ વિશ્લેષના નિયમાધારે કિતનું કિતિ ને ગતિ થાય છે. મધ્યસ્થ 'ક'નો 'ગ' તે અત્ય 'ક'નો 'ગ' જેમકે કાકઃ નો કાગડો; મકરઃ મગર. આ રીતે વ્યક્તિ ભાવવાચક નામ ઉપરથી વિગતિ-વિગત શબ્દ આવ્યો લાગે છે. ચક્ર = ચાક, વક્ર = વાંકું વગેરેમાં ચક્ક, વક્ક એમ અક્ષરો અપભ્રંશમાં બેવડાતા હોવાથી પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે, પણ વ્યક્તિ શબ્દમાં કોઈ અક્ષર બેવડાતો નથી. વિશ્લેષ માત્ર છે આથી ચ નો હ્રસ્વ ઇ થાય તે યોગ્ય લાગે છે આમ વ્યક્તિ પરથી 'વિગત' શબ્દ આવ્યાનું હું માનું છું ને તેમાં વિ હ્રસ્વ હોવી જોઈએ. અન્ય મન્તવ્યોની મને ખબર નથી.

—ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા

મહાત્મા ગાંધીજીની ગુજરાતી સાહિત્ય પર અસર ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

મહાત્મા ગાંધી હિન્દમાં આવ્યા તે સમયે આપણું ચિન્તનાત્મક સાહિત્ય વિશેષતઃ મર્યાદિત વર્તુલમાં ભમતું હતું. સાહિત્યિક, સામાજિક, ધાર્મિક, એટલા વિષયોમાં, રમણભાઈ નીલકંઠ, મણિલાલ નલુભાઈ, આનંદશંકર ધ્રુવ, જેવા અપવાદરૂપ લેખકોને બાદ કરતાં આપણે સુધારા, વિધવાવિવાહ, ધર્મ, નારી-સ્વાતંત્ર્ય ઇત્યાદિ વર્તુલની બહાર જતા નહોતા. ગોવર્ધનરામે એમના સરવતીચન્દ્રમાં કેટલુંક રાજકીય ચિંતન કર્યું છે, પરંતુ સર્વાંગી ચિન્તન કર્યાં દૃષ્ટિએ પડતું નથી. પરંતુ ગાંધીજી હિન્દમાં આવ્યા તે પૂર્વે એમણે ‘હિન્દ સ્વરાજ’, ‘આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન’ તેમ જ ‘સર્વોદય’ ઇત્યાદિ પુસ્તકોમાં જે વિવિધ વિષયો વિષે મૌલિકપણે વિચારેલું, તેની અસર આપણા લેખકો પર થઈ. ગાંધીજીએ ‘નવજીવન’ અને ‘હરિજન બંધુ’ દ્વારા વિવિધ વિષયો પર જે લેખો લખ્યા તેણે પણ આપણા લેખકોને અનેક વિષયો વિષે લખતા કર્યાં. આ રીતે ગાંધીજીની અસરને પરિણામે આપણા સાહિત્યમાં વૈચારિક ક્રાંતિ આવી. નરહરિ પરીખનું અર્થશાસ્ત્ર વિષે લખેલું પુસ્તક, મશરૂવાળાનાં ‘ગાંધીજી ને સામ્યવાદ’, ‘સમૂળી ક્રાન્તિ’, ‘જીવનશોધન’; કાકાસાહેબનાં ‘જીવન સંસ્કૃતિ’ નાં લખાણો; મગનભાઈ દેસાઈના ‘રામમોહનરાયથી ગાંધીજી’; સુખલાલનાં અનેક વિષયોને સ્પર્શતા ચિન્તનાત્મક લેખો વગેરે આપણે ત્યાં ચિન્તનની એક પરિપાટી અંધારી ગયેલી તેમાંથી આપણને ગાંધીજીની અસરે શી રીતે મુક્ત કર્યાં તેનાં નિદર્શક દૃષ્ટાન્તો છે.

ગાંધીજીની અહિંસાની ભાવનાએ રમણલાલની ‘દિવ્યચક્ષુ’, ‘ભારેલો અગ્નિ’ વગેરે નવલકથાઓને પ્રેરણા આપી, તેા બીજી તરફ બુદ્ધ અને ઈશુ, જે અહિંસાના અવતારો હતા, તેમને પણ પુનર્જીવિત

કર્યાં; એટલું જ નહિ, પણ મશરૂવાળાના બુદ્ધ, રામ અને કૃષ્ણ વગેરેનાં જીવનચરિત્રો, તથા અન્ય લેખકોના ઈશુચરિત્રને પ્રેરણા પણ ત્યાંથી જ મળી તેમ જ આપણા કાવ્યોમાં બુદ્ધ ઈશુ વગેરેનાં જે ઉલ્લેખો આવે છે તેમનો પ્રેરણાસ્ત્રોત પણ અહિંસાની ભાવના જ છે.

ગાંધીજીએ એમના દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો જે અહેવાલ આપ્યો છે તેમાં હાસીઓ બહારથી અસુન્દર લાગે છે, પણ તેમનામાં જે પ્રચ્છન્ન સૌંદર્ય રહેલું છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એનાથી પ્રેરાઈને કાકાસાહેબે કાદવ, મધ્યાહ્ન વગેરેના સૌંદર્યનો ઉલ્લેખ એમના ‘જીવનનો આનંદ’માં કર્યો છે. અને ઉમાશંકરે ઉકરડામાં જે પાઠની સુગંધ દર્શાવી છે તથા ‘કરાલ કવિ’માં ધ્રુવડનું સૌંદર્ય દર્શાવ્યું છે તે પણ ગાંધી-દીધી સૌંદર્યદૃષ્ટિનું જ પરિણામ છે એમ નિઃશંક કહી શકાય. ગાંધીજીની દલિત, પીડિત, શોષિતો તરફની હમદર્દીથી પ્રેરાઈ સુન્દરમે ભંગડી, રૂકડી જેવાં કાવ્યોમાં કે સ્નેહરશ્મિનાં ‘બાળમજૂર’, ‘ધોખી’ ઇત્યાદિ કાવ્યોમાં જે ગરીબો પ્રત્યે હમદર્દી દૃષ્ટિએ પડે છે તેનાં મૂળ પણ એ હમદર્દીમાં આપણે જોઈ શકીએ.

ગાંધીજીની અરપૃથક્તાનિવારણની પ્રવૃત્તિને પરિણામે ઉમાશંકરના ‘ઢેઠના ઢેઠ ભંગી’ જેવી નાટ્ય-કૃતિઓમાં જે અરપૃથક્તાની ભાવના નિરૂપાઈ છે તથા મુનશીની ‘લોપામુદ્રા’, ‘લોમહર્ષિણી’ જેવી કૃતિઓમાં પણ એ ભાવનાનું આલેખન થયું છે, ત્યાં આપણને ગાંધીદીધી પ્રેરણાનાં દર્શન જાય છે જોકે; મુનશીએ એ અસર ન વરતાય તે માટે પૌરાણિક યુગનો આશ્રય લીધો છે. મુનશીની ‘તપસ્વિની’માં તેા ગાંધીજીની લડતનો સીધો ઉલ્લેખ છે જ.

ગાંધીજીની આમોદ્ધારની ભાવનાએ આપણી લલિત વાહ્યમયની કૃતિઓનું કેન્દ્ર જે શહેર પૂરતું મર્યાદિત હતું તેને ગામડામાં ફેરવ્યું. ધૂમકેતુની ને રામનારાયણ પાઠકની કૃતિઓમાં આમજીવનનું જે વાસ્તવદર્શન છે અને તે પછી ઉમાશંકર, મેઘાણી, સુન્દરમ, રનેહરશિમ આદિની વાર્તાઓમાં તથા કવિતામાં જે આમદર્શન આપણને થાય છે, તથા મેઘાણીની 'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી', દર્શકની 'ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી,' પત્રાલાલ, પીતાંબર, ઈશ્વર પેટલીકર મડિયા ઇત્યાદિની આંચલિક કૃતિઓમાં આપણને જે આમજીવનનું દર્શન થાય છે, રમણલાલ દેસાઈની 'આમલક્ષ્મી' માં જે આમોદ્ધારનો પ્રશ્ન છણાયો છે, ઉમાશંકરની 'સાપના ભારા' માં જે આમજીવનનાં એકાંકી મળે છે, તે સર્વેનાં મૂળ ગાંધીજીની આમોદ્ધારની પ્રવૃત્તિમાં આપણે જોઈ શકીએ.

ગાંધીજીએ 'સત્યના પ્રયોગો' લખીને આપણને એક આદર્શ આત્મકથાનો પ્રકાર પૂરો પાડ્યો. એનાથી પ્રેરાઈ આપણા અનેક લેખકોએ એ પ્રકારની આત્મકથાઓ લખવાનો એક શિરસ્તો શરૂ કર્યો. સુનશી, ધૂમકેતુ, ઇન્દુલાલ, રમણલાલ દેસાઈ, નાનાભાઈ, રવિશંકર રાવળ ઇત્યાદિની જે આત્મકથા લખવાની પરંપરા શરૂ થઈ તે ગાંધીજીની આત્મકથાને આભારી છે. આપણે જોઈશું કે પંડિતયુગના મહાન લેખકોએ પણ પોતાની આત્મકથા લખી નથી, જ્યારે તે પછીના યુગમાં તો આત્મકથાઓ ઢગલેમંઢ લખાઈ છે.

ગાંધીજીના આગમન પૂર્વે આપણે ત્યાં વીરરસનું સાહિત્ય લગભગ નહિવત્ હતું. ખમરદાર જેવાને બિચારાને વીરરસનું નિરૂપણ કરવા પહેલા વિશ્વ-યુદ્ધમાં હિન્દી સૈનિકોએ આપેલા કાળા પાસે જવું પડ્યું, કે હલદીઘાટના યુદ્ધ સમય સુધી મળલ કાપવી પડી. ભીમરાવને વીરરસનું નિરૂપણ કરવા પૃથ્વીરાજના સમય સુધી જવું પડ્યું. પરંતુ ગાંધીજીએ એમની સત્યાગ્રહની લડત દ્વારા વીરરસના નિરૂપણ માટે પ્રચુર માત્રામાં સામગ્રી પૂરી પાડી અને તેને લીધે આપણી કવિતામાં વિશેષે કરીને વીરરસનું સાહિત્ય

ઉમેરાયું. મેઘાણીમાં આનો આવિર્ભાવ આપણને સારા પ્રમાણમાં મળે છે.

ગાંધીજી પૂર્વે આપણા સાહિત્યમાં આત્મપરીક્ષણનું કે આત્મવિશ્લેષણનું તત્ત્વ લગભગ હતું જ નહિ, એમ કહીએ તો ચાલે. ગાંધીજી વારંવાર પોતાની જાતને તપાસ્યા કરતા, અને એમને એ જોજીને પરિણામે જે સાંપડતું તે એઓ એમના લેખોદ્વારા રજૂ કર્યા કરતા. એ અસરને પરિણામે આપણી કવિતામાં આત્મચિંતનની માત્રા સારા પ્રમાણમાં દેખાય છે. એ યુગના કવિઓમાં અને તે પછીથી પણ જે આત્મલક્ષી તત્ત્વ દેખાય છે તે પણ આ અસરને લીધે જ છે એમ કહી શકાય. ગાંધીજીએ આપણને ટોલસ્ટોય, રરિકન, થોરો ઇત્યાદિમાં રસ લેતા કર્યા અને પરિણામે ટોલસ્ટોયની અનેક કૃતિઓનાં ભાષાંતરો સાંપડ્યાં, સંત ફ્રાન્સિસ જેવાનાં જીવનચરિત્રો મળ્યાં, ટોલસ્ટોયની Light in Darkness પરથી રૂપાંતરિત 'તિમિરમાં પ્રભા' જેવી કૃતિઓ કે ગાંધીજીને જેમની સેવા અત્યંત પ્રિય હતી એવા રક્તપીતિયાના જીવનવિષયક લખાયેલી પેરી બરજેસની કૃતિનો 'માનવી ખંડિયો' જેવા અનુવાદો મળ્યા. આ ઉપરાંત ગાંધીજીને ગીતા અત્યંત પ્રિય હતી, એમણે એનું 'અનાસક્તિયોગ' પુસ્તકનાં મૌલિક અર્થઘટન પણ કર્યું હતું. એને પરિણામે ગીતા પર અનેક ભાષ્યો આપણે ત્યાં લખાયાં, અનેક અનુવાદો થયા.

ગાંધીજી વિષયક તથા એમની ભાવનાઓ વિષયક જે મહાકાવ્યથી માંડીને મુક્તક સુધીની રચનાઓ થઈ, 'સરિતાથી સાગર' જેવી નવલકથા લખાઈ, અને બાપુ વિષે અનેક પુસ્તકો લખાયાં તે વિષેનો તો માત્ર ઉદ્દેશ જ પર્યાપ્ત થશે. ઈશ્વર પેટલીકર, દર્શક તથા રામનારાયણ પાઠકની કૃતિઓમાં વચ્ચે ગાંધીજી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષરૂપે પાત્ર તરીકે હાજર હોય છે, એ પણ નોંધપાત્ર છે. મેઘાણીની લોક-સાહિત્યની સંશોધન તેમ જ સંપાદનની પ્રવૃત્તિ તથા 'કૃષ્ણજાળ'ની જે સામયિક-પરંપરા શરૂ થઈ તે પણ ગાંધીજીની પત્રકાર તરીકેના કાર્યનું જ અનુસરણ કહી શકાય.

આ ઉપરાંત, વિનોબાજીની ભૂદાનપ્રવૃત્તિને અંગે જે સાહિત્ય રચાયું, ને રચાવું જાય છે, 'ભૂમિપુત્ર'નાં જે સામયિક ને ધરતર પ્રકાશનો થાય છે તે સર્વેં પણ ગાંધીજીની વૈચારિક પ્રવૃત્તિનો વિકાસ કહી શકાય, કારણ કે વિનોબાજી ગાંધીજીની જ પેદાશ છે.

આપણે ત્યાં ટાગોરનાં ગીતોના મહાદેવભાઈએ જે અનુવાદો કર્યા અને ત્યારથી જે પરંપરા શરૂ થઈ, અને શરૂઆતનો મહાદેવભાઈએ ગુજરાતને એમની કૃતિઓના અનુવાદોદ્વારા પરિચય કરાવ્યો,

ચર્ચાપત્ર

તંત્રીશ્રી,

શ્રી ત્રિભુવન વીરજીભાઈ હેમાણી ('ભુદ્ધિપ્રકાશ', માર્ચ '૬૯) દર્શાવે છે તેમ ગાંધીજીની 'આત્મકથા'નું પ્રકાશન ૧૯૨૭ માં જ થયું હોવું જોઈએ. શ્રી કૃ. મો. ઝવેરીએ તે સાલ નોંધી છે. ડૉ. ઉપેન્દ્ર ભટ્ટના 'ચરિત્રસાહિત્ય'માં પણ ૧૯૨૭ ની સાલ જ અપાઈ છે (પૃ. ૧૯૫). જોકે 'અંધ અને અંધકાર' ભા. ૨ માં 'આત્મકથા' ભા. ૧ માટે ૧૯૨૮ અને ભા. ૨ માટે ૧૯૨૯ ની સાલો અપાઈ છે. એમ બંને કે પુસ્તકમાં સંવત ૧૯૮૩ (ઓક્ટોબર '૨૭) ની સાલ લખાઈ હોય અને પ્રકાશન થોડું મોડું (એટલે કે ૧૯૨૮ માં) થયું હોય? 'અંધ અને અંધકાર'માં સાલ નોંધવામાં સરતચૂક થઈ હોય કે પછીની આવૃત્તિની સાલ નોંધાઈ હોય તો ૧૯૨૭ ની સાલ જ ભરાય ગણાય.

વા. મો. શાહની આત્મકથાની રચ્યાતિથિ એપ્રિલ ૧૯૨૭ ની હોય તો ઓક્ટોબર ૧૯૨૭ માં બહાર પડેલ ગાંધીજીની 'આત્મકથા'થી તેને પહેલી ગણવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી, કેમકે આ તો રચ્યાતિથિ અને પ્રકાશનતિથિની બેઠ્ઠી સરખામણી થઈ. જે વા. મો. શાહની આત્મકથા 'પ્રગતિનાં પદચિહ્ન અને અનુભવના ઓડકાર'માં અંધરથ થઈ હોય તો એ અંધની પ્રકાશનસાલ શ્રી હેમાણીએ નોંધવી જોઈતી હતી. વળી શ્રી વા. મો. શાહ તેમની આત્મકથાને કોઈ નામ આપ્યું છે કે કેમ તે પણ સ્પષ્ટ થતું નથી. આ અંધની રચ્યાસાલ ડૉ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠે શાંતિનિકેતનમાં વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસાર્થે મોકલ્યા, અને ટાગોરની ગુજરાતી સાહિત્ય પર જે અસર થઈ તે પણ ગાંધીજીની પરોક્ષ અસર ગણી શકાય. પંડિતયુગની સંસ્કૃતપ્રચુર અને જટિલ ભાષાને ગાંધીજીએ સરળ બનાવી, અને ભાષા લોકભોગ્ય બની એ ગાંધીજીનું એક મોટું પ્રદાન છે.

આ રીતે ગાંધીજીની અસર પ્રત્યક્ષ છે, પરોક્ષ છે, વિષય પરત્વે તેમ જ શૈલી પરત્વે છે, અને સાહિત્યના પ્રત્યેક અંગ પર છે, પ્રત્યેક પ્રકાર પર છે.

ધીરુભાઈ ઠાકર અને ડૉ. ઉપેન્દ્ર ભટ્ટ ૧૯૨૧ આપે છે. સાચી કઈ? આ તત્ત્વચિંતકના જીવન અને સાહિત્ય વિશે શ્રી હેમાણી એક વિસ્તૃત આકરઅંધ તૈયાર કરીને બહાર પાડે એમ ઇચ્છીએ.

નર્મદે 'મારી હકીકત' ૧૮૬૬ માં 'એ પાંચ નકલો'માં છપાવેલી અને પોતાના નિકટના મિત્રોને આપેલી તે સાચું, પણ મુદ્રણ અને પ્રકાશનને જુદાં ગણીએ તો એમ કહી શકાય કે ૧૮૬૬ માં તેનું મુદ્રણ થયું પણ પ્રકાશન ન થયું અને ૧૯૩૩ માં તે પ્રથમવાર પ્રગટ થઈ. 'રસ અને રુચિ'વાળા લેખમાં ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર તેની પ્રકાશનસાલ ૧૯૩૩ આપે છે. પણ 'વિકાસરેખા'માં ૧૯૩૪ આપે છે અને શ્રી હેમાણી પણ કદાચ તેના પરથી એ જ સાલ નોંધે છે. ૧૯૩૩ માં નર્મદની જન્મ-શતાબ્દી બિજવાઈ ચારે તેનું પ્રયાશન થયેલું તે જાણીતી વાત છે અને ૧૯૬૬ માં ગુજરાતી પ્રેસે બહાર પાડેલ તેના પુનર્મુદ્રણમાં પ્રથમ પ્રકાશન ૧૯૩૩ (વિ. સં. ૧૯૯૦) માં થયેલ એમ સ્પષ્ટ નોંધાયું છે. કનૈયાલાલ મુનશીએ ૧૯૨૬ માં 'મારી હકીકત' પ્રકાશિત કરવાનું કામ આરંભેલું અને કોઈ અગમ્ય કારણસર તે અંધ રહ્યું એમ ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર 'રસ અને રુચિ'માં લખે છે. પણ 'મારી હકીકત'ની પ્રસ્તાવના પરથી જાણી શકાય તેમ છે કે તે ગુજરાતી પ્રેસના સંચાલકોની વિનંતીથી અંધ રાખવામાં આવેલ.

ગંભીરસિંહ ગાહિલ

■ પ્રાદેશિક અભિગમના ઉન્નયો

હેલા બે-ત્રણ માસ દરમિયાન એશિયાએ તેના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશો માટે પ્રાદેશિક સમજૂતીઓ વિશે સૂચનો, દરખાસ્તો, યોજનાઓ અને દૃષ્ટિબિન્દુઓ રજૂ થતાં રહ્યાં છે. ૧૯૪૫ માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયા પછીનાં વીસ વર્ષ દરમિયાન એશિયામાં સ્વાતંત્ર્યનાં પગરણ થયાં. આજે બે દાયકા પછી એશિયા બીજા યુગમાં પ્રવેશી રહ્યું હોય તેમ લાગે છે. એક તરફ અમેરિકા વિચેટનામ જેવા પરિણામવિહીન યુદ્ધમાંથી વિદાય લઈ રહ્યું છે તથા ફરીને આવા યુદ્ધમાં ન પડવાનો નિર્ધાર કરી રહ્યું છે, તે બીજી તરફ ઈન્ડોનેઝ ૧૯૭૨ માં અગ્નિ એશિયામાંથી તેનાં લશ્કરી થાણાં હંમેશના માટે ઉઠાવી રહ્યું છે. આ બંને બનાવો અગ્નિ-એશિયા અને દક્ષિણ એશિયાના રંગમંચ ઉપર આકાર લઈ રહ્યા છે અને આ પ્રદેશો ભારતના આંગણમાં આવેલા પ્રદેશો છે. દેખીતી રીતે જ ભારત આ બનાવોની ઉપેક્ષા કરી શકે તેમ નથી. અગ્નિ અને દક્ષિણ એશિયાના મોટા ભાગના દેશો હવે પછીના દિવસોની અનિશ્ચિતતાના સંદર્ભમાં ભારત તરફ મીટ માંડી રહ્યા છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ સત્તા અને સામર્થ્યના રાજકારણ 'તરીકે ખેલાતું હોય છે અને પ્રભાવક સત્તાના વિસર્જન સાથે શૂન્યાવકાશની જે સ્થિતિ સર્જાય છે તેને પૂરવા માટે વૈકલ્પિક યોજનાઓ કરવી આવશ્યક અને છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં દક્ષિણ એશિયા અને હિન્દી મહાસાગરના પ્રદેશમાં 'હવે પછી શું?' અને તેમાં 'ભારત શો ભાગ ભજવવા માગે છે?' એ પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે પુછાઈ રહ્યા છે. તેની સાથે જ અન્ય મહાસત્તાઓ પણ આ પરિસ્થિતિમાં પોતાનું સ્થાન સ્થિર કરવા મથી રહી છે. અમેરિકા વિચેટનામમાંથી ખસશે પણ પાસિફિક

અને ચીની સમુદ્રમાં રહેલો સાતમો નૌકાકાફલો તેની જગા ઉપરથી હઠનાર નથી. આમ છતાં અગ્નિ-એશિયાનાં મલાયેશિયા, સિંગાપોર, ઈન્ડોનેશિયા, સીડોન થાઈલેન્ડ, કમ્બોડિયા. લાઓસ વગેરે રાજ્યોની સલામતી અને સ્થિરતાના પ્રશ્નો આજે ગંભીર રીતે વિચારાઈ રહ્યા છે. આ સંદર્ભમાં જ હમણાં ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલેન્ડ, સિંગાપોર, મલાયેશિયા તથા ઈટન એમ પાંચ દેશોની પરિષદ મળી હતી. સિંગાપોરમાં ૭૫% વસ્તી ચીનાઓની છે અને ઈટન ખસતાં તેના સંરક્ષણનો સવાલ ગંભીર અને તેમ છે. તે જ પ્રમાણે મલાયેશિયા પણ તેના સંરક્ષણ વિશે ચિંતિત છે. ઈટનનું સ્થાન લેવા માટે ઓસ્ટ્રેલિયા તૈયાર નથી તેનાં ધૂણાં કારણો છે. એક તો, ઓસ્ટ્રેલિયા અન્ય દેશોના સંરક્ષણની જવાબદારી લઈ શકે એટલી તાકાત ધરાવતું નથી. બીજું, ઓસ્ટ્રેલિયા હજી પણ એશિયાઈ સંદર્ભમાં વિચાર કરવા કે નીતિ ધડવા પ્રેરાયું નથી. તેના તથા ન્યૂઝીલેન્ડના અમેરિકા સાથેના સંરક્ષણ કરાર મોજૂદ છે અને એ કારણે તે એશિયાઈ દેશો સાથે સહેલાઈથી ભળી શકતું નથી. ત્રીજું, ઈન્ડોનેશિયાની સાથે ધનિષ્ટ સંબંધ બાંધવાની તેની આતુરતાને કારણે તે મલાયેશિયા સાથે નિકટના સંબંધ વિકસાવી શક્યું નથી, પાંચ રાજ્યોની પરિષદમાં ઓસ્ટ્રેલિયાના વડાપ્રધાને મલાયેશિયાને 'મલાયા' કહીને સંબોધ્યું હતું. આથી પરિષદના અંતે કોઈ જાતની સંરક્ષણની કે કરારની બાંધધરી મળી શકી હ હતી.

હિન્દી મહાસાગરમાં સર્જાતા શૂન્યાવકાશને પૂરવાનો ભગીરથ અને એકધારો પુરૂષાર્થ આજે રશિયા કરી રહ્યું છે. રશિયાનું નૌકાફળ આ સમુદ્રમાં

ધૂસતું થયું છે. રશિયા પાસે આજે મોટો સખમરીન કાફલો છે અને તેની લડાયક નૌકાઓ આજે ભારતના અંદરે લાગરતી થઈ છે. ચીન-રશિયાના વધતા ખટરાગમાં તથા અમેરિકા-બ્રિટનના વિસર્જનના સંદર્ભમાં રશિયાની આ વેગીલી પ્રવૃત્તિ સમજી શકાય છે.

રશિયા-ચીન સંઘર્ષના કારણે જ આજે રશિયા માટે એશિયામાં રસ લેવો અનિવાર્ય બની ગયો છે. આથી જ્યારે આપણા વડાપ્રધાન અધ્ધાનિસ્તાનની મુલાકાત લઈ રહ્યાં હતાં ત્યારે એકત્રનેવે એશિયામાં પ્રાદેશિક કરારો કરવાનો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો હતો. આવી પ્રાદેશિક સમજૂતીમાં ભારત, પાકિસ્તાન તથા અધ્ધાનિસ્તાનનો સમાવેશ થઈ શકે તેમ જણાવાયું હતું. આ વિશે વધારે ચોખવટ કરતાં જેઈ શકાયું છે કે રશિયાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ચીન સામે લશ્કરી કરાર નથી, પણ એશિયાનાં રાજ્યો પોતાના પગલર થઈને એકમેકનો સહકાર સાધતા થાય એ છે. લશ્કરી કરારો વિશેનો અમેરિકાનો અનુભવ સુવિદિત છે, પરંતુ રશિયા વ્યક્તિગત રીતે એશિયાનાં રાજ્યોને લશ્કરી મદદ આપવા આતુર છે અને એમ કરીને ચીન સામે પોતાનો પક્ષ મજબૂત કરવાની તેની ઇચ્છા છે. ચીનનો સામનો કરવાનો રશિયાનો આ વ્યૂહ આપણને આકર્ષક લાગે તેવો છે, પણ તેમાં ગોઠવાતાં આપણે આપણી નીતિનું અન્નિદાન ન આપીએ તે વિશે આપણે સમગ્ર રહેવાનું છે.

હિન્દી મહાસાગર અને દક્ષિણ એશિયા વિશે આપણે આપણી જવાબદારીઓ અદા કરવામાં પૂરતા તૈયાર ન હોઈએ તેમ લાગે છે. શૂન્યાવકાશના વિચારને વડાપ્રધાને લગભગ અવગણ્યો છે તેમણે ઉચ્ચારેલી નીતિમાં જેમ પશ્ચિમનાં રાજ્યો ખસતાં

બધ તેમ તેમની જગા સ્વતંત્ર એશિયાઈ દેશોએ લીધી તે જ પ્રમાણે હિન્દી મહાસાગરમાં પણ શૂન્યાવકાશ સર્જાય તેવી શક્યતા જણાતી નથી. જે આવો અવકાશ ઊભો થવાનો જ હશે તે તેમાં આજુબાજુનાં રાજ્યોએ પોતાની શક્તિ ખીલવેને પોતાનો ભાગ લજવવાનો રહેશે એમ વડાપ્રધાન માને છે.

વડાપ્રધાનની જાપાનની યાત્રામાં પણ મુખ્ય સૂર ચીન સામે સંરક્ષણનો નહિ પણ એશિયાઈ દેશો વચ્ચે અને ખાસ તે જાપાન-ભારત વચ્ચે આર્થિક સહકાર અને સંબંધ વિકસે તે હતો. જાપાન ચીન સાથે સંબંધ ઇચ્છતું નથી; તેની સાથે તેનો વેપાર સારી રીતે ખીલતો રહ્યો છે. તેના પોતાના સંરક્ષણનો સવાલ તેણે હમણાં પૂરનો તે અમેરિકા સાથેના કરાર ઉપર જ નિર્ભર રાખ્યો છે. આમ જેતાં ભારતની નીતિ માત્ર ચીન-વિરોધી વિચાર પૂરતી મર્યાદિત ન રહે અને એશિયાઈ દેશો સાથે વધારે વિસ્તારથી સહકાર સાધવાની રહે તેમ લાગે છે.

છેલ્લે, પ્રાદેશિક સમજૂતીનો સ્વાંગ પણ અદલાઈ રહેતો જણાય છે. ઇરાન સાથેની ભારતની આર્થિક સમજૂતી આવો દાખલો પૂરો પાડે છે. સમગ્ર એશિયા કે દુનિયાને આવરી લેતાં સૈદ્ધાન્તિક ઉચ્ચારણોની જગાએ ભારત હવે વધારે વાસ્તવિક, પરિણામદાયી અને નજીકના ભવિષ્યમાં ઉચોગી થઈ શકે તેની નીતિ અપનાવી રહ્યું છે.

પ્રાદેશિક સમજૂતીના આ ઉન્મેષોની સાથે ભારતની આર્થિક પ્રગતિ—ખેતકાન્તિ તેમ જ ઔદ્યોગિક પેદાશ સાથેની—જારી રહે તે આવતી કાલ કંઈક ઊજળી અને અને ભારતની વિદેશનીતિમાં પણ કંઈક ઝલક આવે.

પુસ્તક પરિચય

ગુજર્ શબ્દાનુશાસન (ગુજર્ વ્યાકરણ)—લે. સ્વામીજી ભગવદાચાર્યજી મહારાજ, પ્ર. શ્રી ચંદનદેવી અધ્યાપિકા, માતૃમૃતિ બંગલો, કાશ્મીરા સોસાયટી, અમદાવાદ-૭, કા. ૧૬ પેજ પૃ ૮ + ૫૬ + ૧૨૯ + ૮૦, સન ૧૯૬૬, મૂલ્ય રૂ. ૪-૦૦

સર્વતંત્ર સ્વતંત્રાદિ અનેક પદ્ધતિઓથી વિભૂષિત પંડિતરાજ પ. પરિ. સ્વામી શ્રી ભગવદાચાર્યજી મહારાજે આ વ્યાકરણ ગ્રંથ લખી ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણના માત્રાને અમુક ચોક્કસ દૃષ્ટિથી આપી એને મહારવાનો અભિનવ પ્રયત્ન કર્યો છે. છેલ્લાં ૮૦ પુષ્ટોમાં આપવામાં આવેલો 'ધાતુપાડ' આ ગ્રંથનું એક વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. એમાં એવા પણ કેટલાક ધાતુઓ છે કે જે ગુજરાતી કાશીમાં નોંધાયેલા નથી, એટલું જ નહિ, કેટલાક વપરાશમાં નથી, તો કેટલાક અ-ગુજરાતી પ્રકૃતિના છે, છતાં આ સંગ્રહ ઉપયોગી છે. વચ્ચેનાં ૧૨૯ પાનાંમાં વ્યાકરણ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં આરંભમાં 'વર્ણમાલા' આપી છે તે સીધી સં. પરંપરાની આપી છે. ઉચ્ચરિત ભાષામાં ગુજરાતીનાં સ્વરોમાં અને વ્યંજનોમાં આગવાં ઉચ્ચારણ છે તેનો અહીં નર્દેશ થયો નથી. 'ળ' નોંધાયો છે, પણ એને સ્વામીજી 'અતિથિ સ્વરૂપ'નો કહે છે. વૈદિક ભાષામાં 'ડ'ને સ્થાને એ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ નોંધાયું છે; પરંતુ વૈદિક ભાષામાં 'ડ-ઢ' માટે લખાતો ઠ ઠ્ઠ તો વેદમિત્ર નામના આચાર્યને મતે, આપણે આજ દિવસ સુધી ઉચ્ચારણે છિયે તે પ્રમાણે, અર્ધતાલવ્ય કિંવા મૂર્ધન્યતર છે અને ઇલામાં ઇલા એવું ઉચ્ચારણ એ એ જ વેદમિત્ર નામના પ્રાચીન આચાર્યને જિહ્વામૂલીય છે, અને ગુજરાતી-મરાઠી વગેરેમાં ઠ ને સ્થાને જ ઠ વપરાય છે તે આ જિહ્વામૂલીય ઠ ઉચ્ચારણ છે એ નોંધવું રહી ગયું છે.

સ્વામીજીએ પછી સંક્ષેપમાં નામના પ્રકાર, સિંગ-જાતિ, વચન, સંધિ આપી પછી જરા

વિશદતાથી 'વિલક્ષિતવિચાર' આપ્યો છે. સંસ્કૃત પદ્ધતિએ રૂપાખ્યાનો સાધવામાં આવ્યાં છે. 'પિતા' શબ્દના અહુવચનમાં 'ઓ'ને બદલે 'વો' પ્રત્યય એમને સંભળાયો લાગે છે, આ ઉચ્ચારણ મને સર્વથા અજ્ઞાત છે. 'ધોડો' શબ્દમાં ૧લી વિ. માં 'ધોડાઓ' નોંધી ખીજી વિલક્ષિતઓમાં 'ધોડાવો' એમ લીધું છે તેનું પણ એમ જ. 'પતિયો' 'પથિયો' એ ઉચ્ચારણ પ્રમાણે અરોઅર છે, પણ ત્યાં 'ય' લઘુ પ્રયત્ન છે એ અતાવવું રહી ગયું છે. આગળ જતાં સર્વનામોમાં 'પેલાવોને' વગેરે રૂપો પણ આ પ્રકારનાં છે. પૃ. ૧૮-૩૩માં આપેલો 'અવ્યય-પાઠ' કાશીકારને ઉપયોગી છે. એમાં કેટલાક અશ્રુતપૂર્વ છે. આ પછી થોડા નિયતસિંગ-નિયતવચન શબ્દો ધ્યાન ખેંચે છે. ઉાસર્ગો અને સંધિ સંસ્કૃતાનુસારી છે. સંખ્યાવાચક શબ્દોનો સંગ્રહ પૃ. ૪૬-૪૭ વગેરે સંગ્રહ છે. આમાં 'સોત્ર-સોળ' એવો વિકલ્પ છે, 'ચાલીશ-ચાળીશ' વગેરે શબ્દોમાં 'ળ' છે તે અતાવવો નજર બહાર ગયો છે. કારકોમાં સંસ્કૃતાનુસારી વિચારણા છે. એને લઈને જ 'હરિગામ જતાં કૂચને અડકે છે' એવા વાક્યમાં 'જતાં' ગતિવાચક ક્રિયા-કૃદંતને કારણે 'ગામ'ની ખીજી વિલક્ષિત ગણી એને ઈ પિસતતમ કર્મ કહ્યું છે, જે ગુજરાતીની લાક્ષણિકતાથી સુદૂર છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં તો ત્યાં ગામિ રૂપ છે, જે આજના ઉચ્ચારણમાં 'ગામ્ય' લઘુ પ્રયત્ન 'ય'વાળું રૂપ છે, અને તેથી એ શુદ્ધ સાતમી વિલક્ષિત છે. સ્વામીજીનો આ દોષ નથી, ગુજરાતી વ્યાકરણકારો—કમળાશંકર જેવાની નજરમાં પણ આ વાત નહોતી, કારણ કે છાપેલી ભાષા ઉપરથી વ્યાકરણ લખાતાં હતાં. સમાસ પણ સં. પદ્ધતિએ અપાયા છે.

આના ઉત્તરાર્ધમાં 'ક્રિયાપદ' અપાયાં છે. અહીં પદ્ધતિ સંસ્કૃતાનુસારી છે અને ક્રિયાના ભાવ સમજવા ઉપયુક્ત છે. વર્તમાનકાળમાં 'છ'નાં સહાયક રૂપોને પ્રત્યયાંગમાં અતાવવાનો સ્વામીજીનો

પ્રયત્ન યુક્તિયુક્ત છતાં અનૈતિહાસિક છે. ભૂતકાળનાં રૂપોમાં 'ગયો-ગમી-ગયું' એમ સ્વીકારી સ્ત્રીલિંગે 'ગયી' નો સમાદર ઉચ્ચારણથી સદંતર વિરુદ્ધ છે એ વાત એમને અબીજ નથી. 'ખાચિશ-ખાચિશું' જેમાં રૂપોમાં આવા જ કારણે 'ય' નો વિકલ્પ એમને અબીજ છે. અનેક અન્ય રૂપોમાં આવો અસ્વાભાવિક 'ય' એમને ગમે છે. પૃ. ૮૮ ઉપર 'હું ધાતુનો ખીજી રીતે પ્રયોગ' કહી 'છો જતો' માં 'લલે'—અર્થવાળું રૂપ આ 'હું' ધાતુનું એમણે સૂચવ્યું છે, જે અજ્ઞાતપૂર્વ વસ્તુ છે. નોંધાયેલાં અનેક ક્રિયારૂપોમાં લાપામાં ઉચ્ચરિત થતાં જ નથી તેવાં જોડણીનાં રૂપો છે. સાધિત ધાતુઓની પ્રક્રિયા સંક્ષેપમાં સંબ્રહ્મક છે; ગુજરાતી કૃતપ્રત્યયો તારવી આપ્યા છે.

સ્વામીજીની વ્યાકરણ લખવા પાછળની દૃષ્ટિ એમના પદ પાનાની 'પ્રસ્તાવના'માં જાણવા મળે છે. આ 'પ્રસ્તાવના'ના કેટલાંક પાનાં એમની સાથે વાંચવાનો સુયોગ મળ્યો હતો. એ સમયે મારા તરફથી વિનંતિ કરવામાં આવી હતી કે સ્વર-વ્યંજનોનાં ઉચ્ચારણ તેમ જ વ્યાકરણનાં રૂપોમાં જીવંત ગુજરાતી લાપા આંખ સામે હોવી જ જોઈએ. પા. ૧-૨ ઉપર 'ઝ'નાં એ ઉચ્ચારણ અને ડ-ઢ નાં ઉચ્ચારણ વિચાર્યાં છે. એઓશ્રીનો મત છે કે તે તેના વર્ગીય ઉચ્ચારણ જ રાખવાં 'ડ-ઢ'નાં દ્વિતીય ઉચ્ચારણ (હિંદીમાં ઢ-ઢ થી બતાવાય છે તે) અશુદ્ધ છે અને એક જ અક્ષર એ રીતે બોલાય તે સારું તો ન જ કહેવાય, પણ રૂઢિની આગળ વિવશતા સ્વીકારવી જ પડે.' પણ મારે કહેવું જોઈએ કે એ વિવશતા નથી, સ્વાભાવિકતા છે અને 'ડ-ઢ'ના વિષયમાં તો છેક ઋગ્વેદની સંહિતાથી એ હજારો વર્ષોના વ્યાપમાં આપણા લોહીમાં છે. જ આપણે અગ્રેજી-હિંદી શબ્દોમાં 'ઝ'થી લખાયે છિયે, પણ તેથી જ 'વિઝિટ'નું ઉચ્ચારણ 'વિઝિટ' કરિયે તો એ અસ્વાભાવિક છે. એ વિઝિટ (અગ્રેજી Z એડ જેવું) છે. વિદેશીય શબ્દોની જોડણી કેમ કરવી એ એક વિષય છે. ઉચ્ચારણ કેમ કરવું એ બીજો વિષય છે: અરે ખુદ તદ્દલવ—દેશજ ગુજરાતી શબ્દો કે ત.સમ

શબ્દોનાં ઉચ્ચારણ કેમ કરવા એ જુદો વિષય છે. જોડણી કેમ કરવી એ પણ જુદો વિષય છે. જોડણી તો લખાણની એકરૂપતા માટે છે, એનું ઉચ્ચારણ ઉપર આક્રમણ થાય તો એ સર્વથા બાધક થઈ પડે. 'જોડણી કાશ'ની જોડણી હાલ પ્રચલિત છે તે લેખનની એકરૂપતા કિંવા શિસ્ત માટે. એ જ પ્રમાણે ઉચ્ચારણ કરવા એ જીવંત લાપાના નાશ બરોબર છે. હું 'કરિયે' રૂપ સ્વીકારું છું એને સ્વામીજી આવકારે છે, 'હરીએ' એવી પ્રચલિત જોડણી એમને અબીજ નથી; એ માટે જ 'નદી' વગેરેના રૂપોમાં 'નદીયો' જેવું સ્વરૂપ એમને ગમે છે. એ ઉચ્ચારણાનુ-સારી છે; વિશેષમાં આ 'ય' પણ પૂર્ણ પ્રયત્ન નહિ, પણ લઘુ પ્રયત્ન છે; પરંતુ આપણી પાસે પૂર્ણ અને લઘુ ઉચ્ચારણ બતાવવા સંકેત જૂદા નથી લઘુ પ્રયત્ન હોવાને કારણે જ 'આવ્યો-આવ્યું,' પણ 'આવી' જેવાં રૂપ ઉચ્ચારણમાં છે. આ 'ય' સંયુક્ત વ્યંજનનું અંગ સર્વથા નથી, એ 'આવ્યો' ઉચ્ચારતાં જ સ્પષ્ટ થઈ જશે. આને માટે પૃ ૨૫ ઉપર સ્વામીજીએ સૂચવ્યું છે તેવા નિયમની જરૂર નથી. વ્યાકરણ એ પ્રથમ વસ્તુ નથી, લાપા એ પ્રથમ વસ્તુ છે. લાપાનું સ્વરૂપ કેવું છે એ તારવી આપવાનું જ કાર્ય વ્યાકરણનું છે. વ્યાકરણને જીવંતી લાપાઓના વિષયમાં નવીનતા દાખલ કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી.

સ્વામીજી ખૂબ ઊંડાણમાં ઊતર્યા છે, પરંતુ લાપાવિજ્ઞાને આજે જે પ્રમળ વિકાસ સાધ્યો છે તેના ગાઢ પરિચયમાં એઓશ્રી આવ્યા નથી, તેથી અભિપ્રાયભેદને પૂરો અવકાશ છે.

—કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

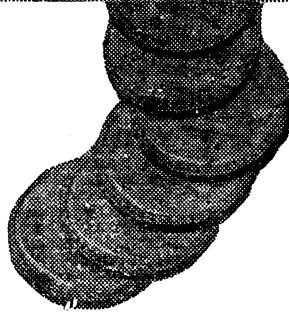
અમૃત માર્ગ (૧૯૬૮) ધૃષ્ટિર પેટલીકર; આર. આર.

શેઠની કંપની, અમદાવાદ-૧

શ્રી ધૃષ્ટિર પેટલીકરની પ્રતિષ્ઠા આપણે ત્યાં એક વાર્તાકાર, વિચારક અને સમાજસુધારક તરીકેની છે. સમાજસુધારણાના અનેક પ્રશ્નો તેમણે તેમની નવલ-કથાઓમાં તેમ જ નવલિકાઓમાં છણ્યા છે. વિશાળ વાચકવર્ગની સુરુચિને આધાત ન પહોંચે તે રીતે પેટલીકર

[અનુસંધાન પૂંકા પાન ૩ ઉપર

સંચય કેારા સમૃદ્ધિ

નાની ભયત યોજના એ રાષ્ટ્રની અને
વ્યક્તિની આબાદીની યોજના છે. એમાં
નિયમિત રીતે નાણાં રોકનાર યોતાની અને
યોતાના કુટુંબની ભાવિ આબાદીનું
સર્જન કરે જ છે. ઉપરાંત તે રાષ્ટ્રના
નવનિર્માણ માટે થઇ રહેલી વિકાસ
યોજનાના કાર્યમાં પણ હિસ્સેદાર બને છે.

નીચેની કોઈ પણ યોજનામાં આપ નાણાં રોકી શકો છો :

- ૧૨ વર્ષીય નેશનલ ડિફેન્સ સર્ટિફિકેટ
- ૧૦ વર્ષીય રાષ્ટ્રીય ભયત સર્ટિફિકેટ
- ૧૫ વર્ષીય એન્યુઇટી સર્ટિફિકેટ
- ૧૦ વર્ષીય ડિફેન્સ ડિપોઝીટ સર્ટિફિકેટ
- પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ્સ બેંક
- ક્યુન્યુએટિવ ટાઇમ ડિપોઝીટ
- ફિક્સડ ડિપોઝીટ યોજના

નાની ભયત યોજનામાં નાણાં રોકો

● ગુજરાત સરકારના માહિતીખાતા દ્વારા પ્રકાશિત, સચિવાલય, અમદાવાદ-૧૫

વાર્તાના માધ્યમ દ્વારા જૂની અને નવી રૂઢિઓના સંઘર્ષની, યુગના પરિવર્તન પામતા પ્રવાહની તેમ જ વાતાવરણમાં પેદા થઈ રહેલાં અનેક નવીન આંદોલનનોની વિશદ રીતે ચર્ચા કરે છે. સમાજને જૂના ઢાંચામાંથી ધીરે ધીરે બહાર કાઢી, નવા પ્રવાહ તરફ અભિમુખ કરી તેને વિકાસની દિશામાં વાળવાનો પ્રયાસ વર્ષોથી તે કરતા રહ્યા છે. લલિત સાહિત્ય ઉપરાંત લેખો અને નિબંધો દ્વારા પણ તેમણે પ્રબળવનને સ્પર્શતા અનેકવિધ પ્રશ્નો નીડરપણે તેજસ્વિતાથી ચર્ચ્યા છે.

‘અમૃત માર્ગ’માં ઈશ્વર પેટલીકરની વિચારણાની એક નવી દિશા પ્રગટતી દેખાય છે. તેમણે રામાયણ, મહાભારત, ગીતા આદિ ધર્મગ્રંથોનો સ્વાધ્યાય કર્યો તેના ફળરૂપે આ પુસ્તક આપણને સાંપડે છે. આ પુસ્તકમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ધર્મ વિશેની વિચારણા છે. પેટલીકરે પુરાણા ગ્રંથોનું પરિશીલન કરીને ધર્મનાં કેટલાંક તત્ત્વોની તથા પ્રસંગોની તપાસ કરી છે અને વર્તમાન યુગ સાથે તેનો તાળો બેસાડવાની તેમણે અવાનવાર કોશિશ કરી છે. ધર્મ વિશેની તેમની આ વિચારણામાં કોઈ પૂર્વગ્રહ નથી. એમણે નિખાલસપણે હિંદુ ધર્મની વિશેષતા અને મર્યાદા આંકી બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પુરાણોમાં આવતા ચમત્કારપ્રસંગોને પણ તેમણે શુદ્ધિની સરાણુ પર ચડાવી નવીન અર્થઘટન કરી આપ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે મહાભારતમાં સૂર્ય દ્વારા કુમારી કુંતીને પુત્ર જન્મે છે એ ચમત્કારક પ્રસંગને તેમણે વર્તમાન યુગના નવા પ્રકાશમાં આ રીતે નિહાળ્યો છે: સૂર્ય જેમ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષવર્ગનો પ્રતિનિધિ છે તેમ કુંતી જીવાનીમાં પ્રવેશતી, જાતીય વૃત્તિઓની અચળતાનાં મોળમાં તણાતી મિનઅનુભવી કન્યાઓની પ્રતિનિધિ છે. કુંતી દ્વારા વ્યાસને કહેવું છે કે દરેક જન્માનામાં મિનઅનુભવી અને જીવાનીમાં પ્રવેશતી કન્યાઓમાંથી કોઈને કોઈ કુંતીની માફક જૂલનો ભોગ થઈ પડવાની. પુરુષ પોતાની જવાબદારી સ્વીકારી તેની સાથે લગ્ન કરે તો કંઈ સવાલ નથી, પરંતુ જ્યારે એ તેમાંથી

છટકી જતો હોય કે આજના યુગ પ્રમાણે એ પરિણીત હોવાથી લગ્ન કરી શકતો ન હોય એવા પુરુષ સાથે એક વખત જૂલ થવાથી લગ્ન બહારના રખાતના સંબંધથી જોડાઈ રહેવું તે જૂલ ઉપર કાયમનો શિલાલેખ મારવા જેવું હોય ત્યારે એવી માટે શો માર્ગ રહે છે? (પૃ. ૨૨૧-૨૨૨)

રામ, રાવણ, સીતા, દ્રૌપદી, કર્ણ, દ્રોણ વગેરેનાં વિચારોને અને કૃત્યોને પણ લેખકે નવીન સંદર્ભમાં મૂલત્રી બતાવ્યાં છે. અલબત્ત, દર વખતે તેમનું અર્થઘટન વાજબી લાગે છે તેવું નથી. લેખક વારંવાર પુરાણના પ્રસંગોને કે વિચારોને સંબંધ વર્તમાન રાજકારણ સાથે જોડી દેવાનો અભિનિવેશ દર્શાવે છે તે સર્વથા ઉચિત નથી લાગતું. જેમકે ‘ગીતાદર્શન’માં લેખકનું વિધાન જીએ. ‘ભારતને જેમ અંગ્રેજોએ ગુલામ બનાવ્યો હતો તેમ વ્યક્તિને પ્રકૃતિએ ગુલામ બનાવેલો છે.’ વ્યક્તિ અને પ્રકૃતિના સંબંધની સાથે Analogy દ્વારા ભારત અને અંગ્રેજના સંબંધને જોડવો એ વિચિત્ર અનાર્કિક લાગે છે. દેહાભિમાન અને આત્મતત્ત્વની ગીતામાં થયેલી ચર્ચાની ઉચ્ચતા સાથે મોરારજી, કામરાજ અને ઈદિરા ગાંધીની પ્રાસંગિક ખટપટનો સંબંધ જોડવો એ આ વિચિત્ર સરખામણીનું ખીણું દર્શાવે છે. લેખકનો રાજકારણનો ઉલ્કટ રસ તેમનામાં આવી સરખામણી યોજવાનો અભિનિવેશ દાખલ કરી દેતો લાગે છે. આમ છતાં ‘અમૃત માર્ગ’માં લેખકે આપણા ઉત્તમ ધર્મગ્રંથોમાંથી જે દોહન તારવ્યું છે તે વર્તમાન યુગના વાચકને સહેજે વિચારની સામગ્રી પૂરી પાડે તેવું છે.

લેખકે ધર્મગ્રંથોમાંથી તેમ જ ખીજેથી વિપુલ પ્રમાણમાં દર્શાવેલાં ટાંકીને પોતાના વિચારોને પુષ્ટ અને રસપ્રદ બનાવ્યાં છે. આ બધા લેખો વર્તમાન પત્રો માટે લખાયા હોવાથી વિચારોનો પથરાટ વધ્યો છે. લાઘવનો ગુણ આ પુસ્તકને સવિશેષ કસવાળું બનાવી શકત.

તેમ છતાં સમગ્રપણે ધર્મ વિશેની સ્વચ્છ સ્વસ્થ વિચારણાનું આ પુસ્તક લેખકના સન્નિષ્ઠ સ્વાધ્યાયની પ્રતીતિ અવશ્ય કરાવે છે.

પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા તથા સંચાલનમાં માર્ગદર્શક પ્રકાશનો	
○ રંગનાથી મંથાલય વ્યવસ્થા	૨-૫૦
○ રંગનાથી સૂચીકરણ	૧-૦૦
○ આપ-લે વિભાગનું કાર્ય	૦-૬૦
○ ડયુઈ દશાંશ વર્ગીકરણનો કોડો	૦-૪૦
○ રંગનાથી વર્ગીકરણનો કોડો	૧-૫૦
પાંચ પુસ્તકો સાથે મંગલ વનારનું ટપાલખર્ચ ભોગવીશું અને રૂબરૂમાં લઈ જનારને રૂ. ૫-૦૦ માં આપીશું	
○ બાળસાહિત્ય સુચિ	૦-૭૫
ટપાલખર્ચ	૦-૨૫
○ મહિલા મંથસૂચિ	૧-૫૦
ટપાલખર્ચ	૦-૫૦

પૂ. શ્રી ગાંધીજીના જીવન અને કાર્યને લગતાં આઠ પ્રકાશનો	
○ સર્વોદય સમાજની ઝાંખી	૧-૨૫
○ ગાંધીજીનું ગીતાશિક્ષણ	૩-૦૦
○ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીનું ગમન અને પુનર્ગમન	૦-૩૭
○ ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત [ભા. ૧ થી ૫]	૫-૦૦
	૬-૬૨
પુસ્તકાલયો તથા શિક્ષણ સંસ્થાઓને ૩૦ ટકાના વળતરે રૂ. ૬-૭૫માં અપાશે. ટપાલ સ્વાનગી ખર્ચ રૂ. ૨-૫૦ અલગ થશે.	

માધ્યમિક શાળાઓ તથા કોલેજો માટે શરીરરચના તથા અરોગ્યને લગતાં ડૉ. શિવ પ્રસાદ ત્રિવેદીનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો	
○ કાયાની કરામત [ભા. ૧]	૪-૦૦
○ કાયાની કરામત [ભા. ૨]	૪-૦૦
નવું પ્રકાશન	
○ માંદગીનું મૂળ	૬-૫૦
ત્રણે પુસ્તકો ખરીદનારને ટપાલ સ્વાનગી ખર્ચ માફ. રૂબરૂ લઈ જનારને કુલ રૂ. ૧૫-૫૦ ને અદલે રૂ. ૧૪-૦૦ માં અપાશે.	

પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે.
પારિભાષિક કોષ
કિંમત આઠ રૂપિયા
પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે
સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન
(નવી આવૃત્તિ)
કિંમત : રૂ. ૩-૭૫

- પ્રાપ્તિસ્થાન -

ગુજરાત વિદ્યાલય : શ્રી. હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ : અમદાવાદ-૬